Kerk in zicht

Gids voor lokaal kerkhistorisch onderzoek in de provincie Utrecht

Trajecten door Utrecht 3
Het Utrechts Archief in samenwerking met de Stichting Stichtse Geschiedenis

Kerk in zicht

Kerk in zicht
Gids voor lokaal kerkhistorisch onderzoek in de provincie Utrecht

Uitgave: Het Utrechts Archief in samenwerking met de Stichting Stichtse Geschiedenis
Tekst en illustraties: H.L.Ph Leeuwenberg, met bijdragen van de redactie
Vormgeving: Via Traiectum/Erik Uitenbogaard (lid BNO), De Bilt
Druk: PlantijnCasparie, Utrecht
Fotografie: Fotodienst van Het Utrechts Archief
Met dank: aan de provinciale archiefinspectie, de gemeente- en streekarchieven/archivariaten in de provincie Utrecht, H. de Lanoy Meijer, R.P.M. Rhoen en C.H. Staal

Deze uitgave is tot stand gekomen met financiële steun van het Aartsbisdom Utrecht en de Provinciale Kerkvergadering van de Nederlandse Hervormde Kerk in Utrecht

Illustraties omslag:
Kerk in Maarssen. Tekening door J.G. Smits, 1860
Klein meisje van de evangelische broedergemeenschap in Zeist tijdens een kerstdienst
Zie ook p.41

ISBN 90-76366-03-9
ISSN 1388-3062

© Copyright Het Utrechts Archief, Utrecht 2000
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Trajecten door Utrecht 3
Redactie: J.C.M. Pennings, A. Pietersma en F. Vogelzang

Kerk in zicht

Gids voor lokaal kerkhistorisch onderzoek in de provincie Utrecht

H.L.Ph. Leeuwenberg

Trajecten door Utrecht 3
Het Utrechts Archief in samenwerking met de Stichting Stichtse Geschiedenis
Utrecht, 2000

…Aan allen die deze zullen zien of hooren lezen eeuwige zaligheid in den Heere…

Inhoudsopgave

1	**Inleiding**	7
1.1	Wat verstaan we onder lokale kerkgeschiedenis?	7
1.2	Waarom kerkgeschiedenis?	8
1.3	Hoe zit deze gids in elkaar?	8
2	**Tips en waarschuwingen**	11
2.1	Systematisch werken met bronnen	11
2.2	Oud schrift	11
3	**Religie en kerken in de provincie Utrecht**	13
3.1	Rooms-katholieke kerk en oud-katholieke kerk	13
3.2	Gereformeerde (hervormde) kerk	18
3.3	Kleine kerkgenootschappen	21
4	**De lokale gemeenten/parochies**	24
4.1	Rooms-katholieke kerk en oud-katholieke kerk	24
4.2	Gereformeerde (hervormde) kerk	28
4.3	Kleine kerkgenootschappen	33
5	**Parochianen/lidmaten**	37
6	**Kerkelijke goederen**	44
7	**Kerkelijke armenzorg**	48
8	**Beredeneerd bronnenoverzicht**	51
8.1	Algemene literatuur	51
8.2	Archieven	53
8.3	Beeldmateriaal en museale voorwerpen	59
	Adressen	60
	Register	62

■ **Kerkelijk leven in Zeist**
Hervormde kerk in Zeist. Tekening door L.P. Serrurier, 1734

1 Inleiding

... zullende een afschrift dezer worden gezonden aan de Classis en aan den Kerkenraad der Hervormde Gemeente ...

1.1 Wat verstaan we onder onder lokale kerkgeschiedenis?

Religie lijkt tot de basisbehoeften van de mens te behoren. In Nederland wordt religie vooral binnen het instituut kerk beleefd. De geschiedenis van dat instituut is een zeer veelomvattend onderzoeksterrein. Lokale kerkgeschiedenis kan worden opgevat als de geschiedenis van de kerk in een bepaalde geografische eenheid. Kerk vatten we dan op als 'georganiseerde religie'. Om het anders te zeggen: lokale kerkgeschiedenis is de geschiedenis van een kerkelijke gemeente van een van de verschillende geloofsrichtingen in al haar aspecten. Daaronder vallen bijvoorbeeld het ontstaan van de lokale kerk, haar positie ten opzichte van de rest van de kerkelijke organisatie, haar bedienaren (pastoors, dominees, imams), het kerkgebouw, het kerkvolk, het kerkelijk (be)leven en de invloed van de grote geestelijke stromingen op de lokale gemeenschap van gelovigen. De institutionele aspecten (stichting, organisatie, verhouding tot hogere kerkelijke organen) zijn slechts een onderdeel; andere vragen zoals die naar personen, de materiële cultuur, en de leef-, denk- en gevoelswereld van de gelovigen, spelen een even grote rol.

Het is niet altijd eenvoudig de individuele gemeenteleden en hun religieuze belevingswereld scherp in beeld te krijgen. Zij hebben vaak weinig schriftelijke bronnen nagelaten. Er is echter een indirecte weg om een beeld te krijgen van hun denkwereld en opvattingen. De gelovige maakte deel uit van een gemeenschap en door bestudering van de religieuze uitingen van het geheel wordt er toch een tipje van de sluier opgelicht. We mogen er van uitgaan dat de opvattingen van de gelovigen door hun gemeente zijn gevormd en dat die gemeente hun opvattingen voor een belangrijk gedeelte weerspiegelde en bevestigde. Het gaat daarbij over leven en dood, huwelijk en

seksualiteit, morele kwesties, politieke standpunten, de houding tegenover de wetenschap en andere maatschappelijke verschijnselen.

Natuurlijk mag u bij de bestudering van een lokale kerk de algemene kerkgeschiedenis en de geschiedenis van het betreffende kerkgenootschap nooit helemaal uit het oog verliezen. Voor een juist begrip van wat zich op lokaal niveau voordoet, is kennis van kerkelijke verhoudingen in breder verband onmisbaar. Maar dat is in zekere zin een open deur. Dit geldt immers voor elke vorm van historisch onderzoek. Ook is, zeker bij kerkgeschiedenis, de vraag van distantie actueel: als u een kerk bestudeert waarvan uzelf deel uitmaakt, kan dat het begrip verhogen maar ligt subjectiviteit op de loer. Aan de andere kant geeft distantie misschien een meer objectieve blik, maar is het weer moeilijker om de religieuze opvattingen goed in te voelen.

1.2 Waarom kerkgeschiedenis

De kerk heeft een nauwelijks te onderschatten invloed (gehad) op onze kijk op de wereld, onze waarden en normen, onze manier van denken, van praten, van schrijven en de inrichting van ons leven. Het is daarom een belangrijk onderzoeksterrein. Tot nog niet zo heel lang geleden was bijna iedere Nederlander lid van een kerkgenootschap. Nog steeds beschouwen de meeste Nederlanders zich als 'gelovig', al is dat vaak buiten een gevestigde kerk om of in verzet tegen de bestaande kerken. In 1879 was in de provincie Utrecht slechts 0,1% van de bevolking onkerkelijk. Pas in de 20ste eeuw heeft de secularisatie toegeslagen. In 1930 was de onkerkelijkheid al 11,6% en bij de laatste volkstelling uit 1970 was dit gestegen tot 18%. De gevestigde kerken met hun eeuwenoude tradities oefenen niet meer dezelfde aantrekkingskracht uit op de moderne mens, exotische vormen van spiritualiteit liggen duidelijk beter in de 'reli-markt'. Hoezeer deze stromingen zullen beklijven (en dus archief zullen vormen) is moeilijk te voorspellen.

Tot voor kort was het christendom in zijn verschillende vertakkingen de enige openlijk beleden godsdienst in West-Europa. Het jodendom werd getolereerd, maar een door de kerken gevoed antisemitisme zorgde ervoor dat joden als buitenstaanders werden beschouwd en dat ze – uitzonderingen daargelaten – weinig maatschappelijke invloed hadden. Ondanks theologische verschillen binnen de diverse stromingen heeft het gedachtengoed van het christendom op uiteenlopende maatschappelijke terreinen, zowel geestelijk als materieel, van beeldende kunst tot literatuur, van wetenschap tot sportbeoefening, zijn stempel gedrukt.

In de middeleeuwen gold de katholieke kerk als de *una sancta* (ene heilige), waarbuiten geen redding mogelijk was. Na de invoering van de Hervorming werd in de Republiek de calvinistische kerk de publieke kerk. Maar al in de 17de eeuw werd tegenover andere geloofsovertuigingen een gedoogbeleid toegepast, waarbij een zekere mate van tolerantie, aangeblazen door de geest van Erasmus, en politiek pragmatisme hand in hand gingen. Nadat de diverse religieuze stromingen na de Bataafse Omwenteling van 1795 grondwettelijk als gelijkwaardige kerkgenootschappen waren erkend, begon ieder zijn eigen huis in te richten en te verstevigen met zijn eigen waardenstelsels en rituelen: de verzuiling deed zijn intrede. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog heeft deze hokjesgeest standgehouden. Met niet aflatende ijver werd de eigen voortreffelijkheid tegenover de andersdenkenden uitgedragen en in maatschappelijke organisaties verankerd. Soms hebben die eigen archieven nagelaten, waaruit de kerkhistorische onderzoeker kan putten.

———

Literatuur

O.J. de Jong, *Geschiedenis der kerk* (Nijkerk 1992[12])

———

1.3 Hoe zit deze gids in elkaar?

Kerkhistorisch onderzoek kent vele aspecten. We hebben de gids ingedeeld in hoofdstukken, die telkens een of enkele van deze aspecten behandelen. Daarbij gaan we alleen in op de organisatie en – heel kort – de uitwendige geschiedenis van de verschillende kerkgenootschappen. Op de leer en de inwendige geschiedenis gaan we hier niet in. Eerst schetsen we in het kort het historisch kader (Religie en kerken in de provincie Utrecht). Dit en het volgende hoofdstuk (De lokale gemeenten/parochies) zijn ingedeeld per kerkgenootschap. De volgende hoofdstukken (Parochianen/lidmaten, Kerkelijke goederen en Kerkelijke armenzorg) kennen een tweedeling vóór en na de Reformatie. Het laatste hoofdstuk is een uitgebreid beredeneerd bronnenoverzicht (algemene literatuur, archieven en beeldmateriaal en museale voorwerpen). Daarnaast is per hoofdstuk een overzicht van nuttige gedrukte bronnen en literatuur toegevoegd. Van een aantal kenmerkende archiefstukken en andere bronnen zijn afbeeldingen toegevoegd. Deze hebben zoveel mogelijk te maken met één plaats. Gekozen is voor de plaats Zeist.

Deze gids heeft betrekking op de gehele provincie Utrecht. Daarom kan in de meeste gevallen niet gedetailleerd worden

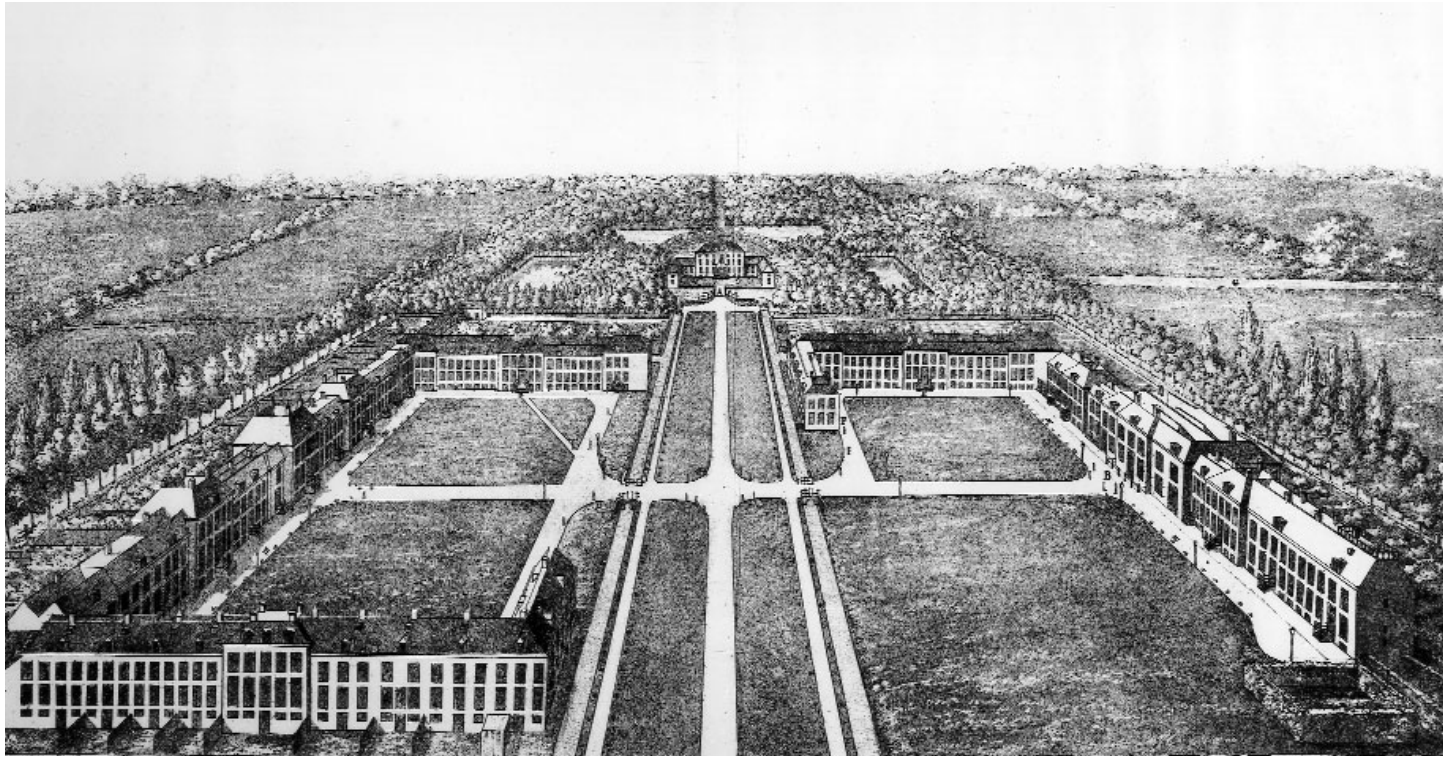

■ **Kerkelijk leven in Zeist**
Plattegrond van de evangelische broedergemeente te Zeist. Lithografie door Houtman, ca 1830

ingegaan op lokale bijzonderheden en onderzoeksmogelijkheden. Het is verstandig bij onderzoek in een bepaalde archiefdienst vast te stellen welke nadere toegangen, gidsjes, documentatie en dergelijke, op dit terrein nog meer voorhanden zijn.

De huidige gemeenten Oudewater en Woerden nemen een speciale plaats in. Deze gemeenten lagen tot respectievelijk 1970 en 1989 voor een deel (onder andere de steden Oudewater en Woerden zelf) in de provincie Zuid-Holland. Bij de vindplaatsen van bepaalde provinciale bronnen wordt u regelmatig verwezen naar Het Utrechts Archief, maar voor vergelijkbare bronnen over deze gemeenten moet u dan soms bij het Algemeen Rijksarchief zijn.

Literatuur

H.J.Ph.G. Kaajan e.a., *... het maken van veel boeken ... Handleiding voor geschiedschrijving van gereformeerde kerken* (Amsterdam 1996)

Buurkerkhof met op de achtergrond de Domtoren.
Foto J.J.A. van Winsen, 1880

2 Tips en waarschuwingen

…Item van een half peert dat die kerck tot testament gegeven was…

2.1 Systematisch werken met bronnen

Kerkhistorisch onderzoek moet, zoals elk historisch onderzoek, systematisch worden opgezet. Het aantal gevonden gegevens kan zo groot zijn, dat u nooit kunt onthouden aan welke bron u een gegeven hebt ontleend. Naderhand uitzoeken is zeer tijdrovend. U, en de onderzoekers na u, moeten uw gegevens later altijd kunnen controleren.

Bronnen zijn niet opgezet als basis voor historisch onderzoek, maar hebben hun eigen, meestal administratief doel. Niet alle bronnen zijn zonder meer betrouwbaar. Bekijk de gebruikte bron kritisch, of het nu een schriftelijk verslag is of een deel van een interview. Wat wil de opsteller eigenlijk zeggen? Hoe dicht zat hij op de gebeurtenis? Ook tellingen uit vroeger tijden zijn niet klakkeloos over te nemen: wat werd er precies geteld, welke uitzonderingen waren er en wat hadden mensen misschien te verbergen? Voor sommige bronnen zijn gedrukte broncommentaren beschikbaar, waarin ook de problematiek van de betrouwbaarheid van het materiaal wordt behandeld.

Voordat u gegevens gaat verzamelen, is het raadzaam eerst een systeem te bedenken om ze te ordenen. Daarbij moet ook altijd vermeld worden waar bepaalde informatie vandaan komt. Van elke bron moeten de volgende gegevens genoteerd worden:

- de datum waarop het onderzoek heeft plaats gevonden
- de naam van de bewaarplaats (archiefdienst of particuliere collectie)
- de naam van de bron (archief, collectie, familieoverlevering)
- het inventarisnummer en de bladzijde
- de inhoud

Een bijzonder soort bron is *oral history*. Voor de onderzoeker van het verleden kunnen herinneringen een aanvulling geven op informatie die uit ander materiaal is verkregen. Herinneringen aan vroeger kunnen via interviews naar boven worden gehaald en zijn met name een geschikte bron om inzicht te krijgen in de dagelijkse werkelijkheid en de persoonlijke geloofsbeleving. Hier liggen uiteraard vele addertjes onder het gras. Uw informant kan een overtuigd gelovige zijn, maar ook een tegenstander van een bepaalde religie. Het is daarom belangrijk van tevoren na te gaan wat zijn of haar achtergrond is en ook wat uw informant van bepaalde gebeurtenissen wist of kon weten. Het gevaar van dubbele subjectiviteit ligt altijd op de loer. Wat bedoelt uw ondervraagde te zeggen en wat pikt u daar zelf van op? Het is dan ook bijna een verplichting zulke gesprekken op te nemen. U kunt ze dan later, in een rustiger situatie nog eens kritisch beluisteren om na te gaan of uw herinnering overeenkomt met wat er letterlijk is gezegd. Als interviewmethode is het 'vrije attitude-interview' het meest geschikt: u stelt niet-sturende, algemene vragen en laat de ondervraagde zoveel mogelijk aan het woord. Pas aan het einde stelt u specifiekere vragen om dingen helder te krijgen.

———

Literatuur

J. Hagen, *Vragen over vroeger. Handleiding voor het maken van historische interviews* (Utrecht 1993)

———

2..2 Oud schrift

Tegenwoordig verwerkt de overheid de meeste gegevens met de computer. In vroeger tijden schreven de ambtenaren alles met de hand en dat handschrift is zeker in de periode vóór 1725 moeilijk leesbaar. Er werd een ander soort schrift gebruikt dan nu gebruikelijk is. Dat betekent dat geschreven bronnen soms niet gemakkelijk leesbaar zijn. Kennis van oud schrift is een onmisbaar hulpmiddel en diverse archiefdiensten organiseren periodiek cursussen paleografie (oud schrift). Ook zijn er enkele paleografische atlassen waarmee u zelf kunt oefenen.

———

Literatuur

W.R.C. Alkemade, *Oud schrift 1700-1825* (Den Haag 1995)

J.L. van der Gouw, *Oud schrift in Nederland. Een leerboek voor de student* (Alphen aan den Rijn 1980^2)

P.J. Horsman, Th.J. Poelstra en J.P. Sigmond, *Schriftspiegel: Nederlandse paleografische teksten van de 13de tot de 18de eeuw* (Zutphen 1984)

———

■ **Kerkelijk leven in Zeist**
Rooms-katholieke kerk in Zeist, 1932

3 Religie en kerken in de provincie Utrecht

…Verclaerde den dienaer dat het avondmael bij hem noch niet bedient was, doordien hij d'huijsluijden daertoe noch niet hadde connen bewegen…

■ **Kerkelijk leven in Zeist**
Hervormde kerk in Zeist. Lithografie door P.W. van de Weijer, ca 1860

3.1 Rooms-katholieke kerk en oud-katholieke kerk

Bisschop

Nadat het christendom in de 8ste eeuw door het optreden van Willibrord, Bonifatius en andere Angelsaksische missionarissen vaste voet in onze streken had gekregen, ontstond een uitgestrekt bisdom. Dit bisdom Utrecht viel kerkelijk onder het aartsbisdom Keulen en strekte zich uit van Groningen in het noorden tot vlakbij Gent in het zuiden.

Tot 1528 bezat de bisschop een tweeledige bestuursmacht. Naast zijn geestelijk gezag in het uitgestrekte diocees Utrecht oefende hij het wereldlijk gezag uit over een veel beperkter territorium: het Nedersticht (Utrecht) en het Oversticht (Overijssel, Drenthe en de stad Groningen). In 1528 droeg bisschop Hendrik van Beieren de bestuursmacht over zijn wereldlijk territorium, de zogeheten temporaliteit, over aan keizer Karel V. Daarmee kwam een eind aan een periode waarin de bisschop de landsheerlijkheid over de beide Stichten uitoefende, wat zo vaak aanleiding had gegeven tot een voor de kerk beschamend getouwtrek om de macht.

In 1559 werd op aandringen van de landsheer de kerkelijke indeling van de Nederlanden meer in overeenstemming met de landsheerlijke grenzen gebracht. Utrecht werd een aartsbisdom met vijf onderhorige bisdommen. De nieuwe indeling zou maar 20 jaar standhouden. Bij de Reformatie werd de kerkelijke hiërarchie als onbijbels aan de kant geschoven.

Kapittels
Het zwaartepunt van het kerkelijke leven in de middeleeuwen speelde zich af in de gemeenschap van geestelijken rond de bisschop, waaruit de twee oudste kapittels, die van de Dom en Oudmunster ontstonden. In de 10de en 11de eeuw kwamen daar drie andere kapittels bij (St Jan, St Pieter en St Marie). De kanunniken die als seculiere geestelijken verbonden waren aan deze kapittels hadden als hoofdtaak het gemeenschappelijk koorgebed, een vaste reeks gebeden ter verheerlijking van de Schepper. Vanaf de 14de eeuw gingen de vijf kapittels echter een steeds belangrijker rol spelen in het landsbestuur. Gezamenlijk vormden zij het eerste lid van de Staten van het Nedersticht.

Kerkelijke rechtspraak
Tegelijkertijd werd de kerkelijke organisatie verder uitgebouwd. Een belangrijk onderdeel hiervan vormde de kerkelijke rechtspraak. De proosten van de vijf Utrechtse kapittels, oorspronkelijk belast met de materiële zorg voor hun medekanunniken, gingen rond 1100 een overheersende rol spelen in de kerkelijke rechtspraak in het Nedersticht. Als aartsdiakens hielden zij zitting in Utrecht om recht te spreken over huwelijkszaken, testamenten en zaken waarbij geestelijken waren betrokken. Spoedig lieten zij zich bijstaan door geschoolde beroepsrechters, de officialen. De bisschop had daarnaast zijn eigen kerkelijke rechtbank, eveneens door een officiaal voorgezeten. Die hield zich vooral bezig met rechtszaken tegen de leer (ketterij, toverij, weglopen uit kloosters). Rechtspraak vormde een bron van inkomsten en de competentiegeschillen over jurisdictie tussen de proosten-aartsdiakens en de bisschop waren dan ook niet van de lucht. Het kerkrechtelijk apparaat werd geleidelijk uitgebouwd. Op het platteland werd een netwerk van lagere kerkelijke rechtbanken in het leven geroepen onder leiding van landdekens. Men kon tegen de vonnissen van deze lokale rechtbanken in beroep gaan bij de bisschop of de proosten-aartsdiakens, die in Utrecht zitting hielden.

Van deze rechtbanken is helaas maar heel weinig archiefmateriaal bewaard gebleven. Voor het Utrechtse zijn enkele dossiers en hier en daar een register van een gerechtsklerk in de kapittelarchieven overgeleverd. Zij bieden weinig mogelijkheden tot systematisch onderzoek.

Kloosters
Alle bij de zielzorg en kerkelijke rechtspraak betrokken geestelijken waren priesters die direct onder de bisschop stonden. Daarnaast was er een groot aantal kloosterlingen, dat onderworpen was aan het gezag van het hoofd van hun klooster (abt, prior, gardiaan). Zij onderscheidden zich van de wereldlijke geestelijken, doordat zij de drie kloostergeloften van gehoorzaamheid, armoede en zuiverheid (celibaat) hadden afgelegd.

De eerste benedictijner abdijen in het diocees Utrecht zijn relatief laat gesticht. De belangrijkste was de St Paulusabdij, die in de 12de eeuw van de Hohorst bij Leusden werd verplaatst naar Utrecht. Een ander benedictijnerklooster werd begin 12de eeuw gesticht te Oostbroek bij De Bilt. Rond 1100 ontstond als reactie op de wereldse levenswijze van de benedictijnen de orde der cisterciënzers, waarvan een mannenklooster in Eiteren (IJsselstein) en vrouwenkloosters (St Servaas en Mariëndaal in Utrecht waren gevestigd. De kartuizers, die het kluizenaarsbestaan combineerden met het gemeenschappelijk koorgebed, stichtten eind 14de eeuw met steun van het stadsbestuur eveneens een klooster bij Utrecht.

Anders dan de oude abdijen van de benedictijner familie vestigden de latere bedelorden (franciscanen, dominicanen, karmelieten, augustijnen) hun kloosters niet op het platteland, maar in de steden. Soms waren zij actief in de zielzorg in de stadsparochies. In Utrecht werd de Nicolaasparochie bijvoorbeeld bediend door karmelieten. De meeste vrouwenkloosters waren aangesloten bij de derde orde van St Fransciscus, de zogenoemde tertiarissen.

Niet onbelangrijk waren de geestelijke ridderorden van de johannieters en de Duitse orde, die met name bekend stonden om hun verzorgende taken in de hospitalen die aan hun kloosters waren verbonden. In de stad Utrecht waren balijen (hoofdklooster onder een balijer) van beide ordes gevestigd. Zij stonden aan het hoofd van een reeks kloosters of commanderijen. In Rhenen was bijvoorbeeld een commanderij van de Duitse orde gevestigd en in Montfoort en Oudewater commanderijen van de johannieters.

Het belang van de kloosterarchieven voor de lokale kerkgeschiedenis kan zijn gelegen in de invloed die zij uitoefenden op de omgeving. Soms bezat een (ver verwijderd) klooster landerijen, tienden of renten in de plaats van uw onderzoek. Voorts kunnen de lotgevallen van de kloosterling en of de weldoeners van een klooster voor uw onderzoek een link leggen naar de lokale kerkgeschiedenis. Maar met name is de kloostergeschiedenis van belang indien uw parochie vanuit dat klooster werd bediend.

Een overzicht van kloosters in het Nedersticht (met de data van hun eerste vermelding in de bronnen) treft u aan in de *Geschiedenis van de provincie Utrecht,* I, 326-327.

Bezoek van prins Hendrik aan het franciscaner klooster te Woerden, 26 juni 1934

De hervorming

Na het uitbreken van de Opstand tegen het katholieke Spanje en de machtsovername door de calvinisten in een groot aantal Hollandse steden vanaf 1572, kwam ook in het Sticht Utrecht het katholicisme onder druk te staan. Eind jaren '70 werd in Utrecht en Amersfoort nog korte tijd een door Willem van Oranje bewerkstelligde godsdienstvrede gehandhaafd, maar deze hield niet lang stand. Na het verraad van Rennenberg in maart 1580, waarmee Groningen in handen van de Spanjaarden viel, kondigden de Staten van Utrecht op 28 juni een algeheel verbod van de katholieke eredienst af. Ruim een maand later stierf aartsbisschop Frederik Schenk van Toutenburg. Zijn begrafenis was voor lange tijd de laatste katholieke dienst in de Domkerk.

Op last van de plaatselijke besturen werden nu de kerkgebouwen aan de katholieke eredienst onttrokken en van hun beelden en alle roomse uiterlijkheden ontdaan. Een echte beeldenstorm,

zoals in 1566, vond deze keer niet plaats, maar toch zijn toen ongetwijfeld veel kerkelijke kunstschatten verloren gegaan door vernietiging, diefstal of omsmelting. De kerkgebouwen mochten voortaan uitsluitend nog gebruikt worden voor diensten volgens de nieuwe leer. Het calvinisme kwam nu als bevoorrechte godsdienst in de positie die tot dan toe door de katholieken was ingenomen. Geleidelijk werd het bestuurlijke apparaat gezuiverd van aanhangers van het oude geloof. Hetzelfde gebeurde met de grote kapittels in Utrecht, Amersfoort en Wijk bij Duurstede, gasthuizen, scholen en fundaties. Voor zover de zittende bestuurders niet zelf overgingen tot het calvinisme werden zij geleidelijk vervangen door aanhangers van de nieuwe leer. De vijf Utrechtse kapittels bleven tot 1811 bestaan. Zij verloren weliswaar hun geestelijke functies, maar behielden hun uitgebreide goederenbezit, inclusief de kerkgebouwen. Tevens werden uit hun midden de geëligeerden gekozen, het eerste lid van de Staten van Utrecht.

De abdijen en kloosters werden na de Hervorming opgeheven en hun bezittingen geconfisqueerd. Omdat de archieven sindsdien alleen van belang werden geacht voor het beheer van de kloostergoederen zijn ze niet ongeschonden overgeleverd. De balije Utrecht van de Duitse orde werd na de Hervorming gereformeerd. Haar instellingen werden in aangepaste vorm gehandhaafd. De archieven van deze orde zijn dan ook redelijk goed bewaard gebleven. Zij worden nog steeds door de orde zelf beheerd. Van de johannieter orde, waarvan de balije Utrecht Rome trouw bleef, heeft veel minder archiefmateriaal de Hervorming overleefd.

De Hollandse Zending

Het heeft enkele decennia geduurd, voordat het calvinisme in de plattelandsgemeenten vaste voet aan de grond kreeg. Een op last van de Staten in 1593 opgemaakt visitatieverslag laat duidelijk zien hoe weinig vorderingen de calvinisering op dat moment nog had gemaakt. In sommige plaatsen, zoals in het Kromme-Rijngebied, bleef zelfs een grote meerderheid het roomse geloof trouw. Zo zijn er meer voorbeelden te noemen. Het kasteel Den Ham bij Vleuten had een huiskapel, waar iedereen welkom was. En Hoogland was een katholieke enclave omdat de gerechtsheer katholiek gebleven was. Bij de volkstelling van 1839 was in de omgeving van Amersfoort en 't Goy nog meer dan 80% van de mensen katholiek.

Omdat er geen sprake was van een staatskerk en de regenten in de Republiek merendeels libertijns waren, werd in de praktijk de katholieke inwoners toegestaan hun godsdienst uit te oefenen. De regenten wilden voor alles een ordelijke samenleving en daarom duldden zij de niet-calvinistische gezindten, mits die zich niet al te uitdagend gedroegen. In de praktijk van alle dag ontstond dan ook een pluriforme religieuze samenleving, waarbinnen weliswaar het ene geloof een beetje meer gelijk was dan het andere, maar waar niemand zich in zijn religieuze bestaan bedreigd hoefde te voelen. Wel werd van de katholieke bevolking door de schout een recognitiegeld geëist, een afkoopsom voor een ongestoorde godsdienstuitoefening en werden er plakkaten en verboden uitgevaardigd tegen 'paapse stoutigheden'. De notulen van de gereformeerde bestuursorganen staan bol van de klachten over de 'insolentiën' (onbeschaamdheden) van katholieken en andere minderheidskerken. Zo werd op de synodale vergadering van 1689 hevig geklaagd over de roomsen in Maarssenbroek die een boerderij als schuilkerk gebruiken 'of anders in de leege weijden daer dicht bij', over de bedevaarten die ze te Amersfoort 's avonds en 's nachts hielden, vooral op zogenoemde Mariadagen, en over de ongegeneerde aanwezigheid te Eemnes van de pastoor op door de predikant geleide begrafenissen.

Het Utrechtse schisma

Dat het katholicisme nog her en der vast geworteld bleef, had ook te maken met het optreden van de apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer, die aan het hoofd stond van de zogenoemde Hollandse Zending. De gebiedsdelen van de voormalige kerkprovincie Utrecht werden nu als missiegebied beschouwd onder het directe toezicht van Rome met de nuntius te Brussel als intermediair. Vosmeer zette vanaf de jaren '90 van de 16de eeuw een netwerk op van rondtrekkende priesters, die clandestien de katholiek gebleven bevolking onderrichtten en de sacramenten toedienden. Deze geestelijken waren in zekere zin kweek van eigen Nederlandse bodem en toonden zich over het algemeen loyaal tegenover de apostolisch vicaris. Anders was het met de ordegeestelijken, die vanuit Rome als missionarissen werden uitgezonden. Doordat dezen zich meer gebonden achtten aan hun oversten dan aan de apostolisch vicaris ontstonden wrijvingen over de bediening van de staties, de missieposten als opvolgers van de parochies. Het conflict werd nog verscherpt door theologische geschillen over het boek *Augustinus* van Cornelius Jansenius († 1638), bisschop van Ieper, waarin de genadeleer van deze kerkvader zo werd uitgelegd, dat dit tot een zeer strikte zielzorg en sobere levensstijl moest leiden. In de 18de eeuw liepen deze conflicten uit op een schisma, een kerkscheuring. In 1723 koos de als jansenistisch te boek staande geestelijkheid tegen de zin van Rome een aartsbisschop van Utrecht. Een breuk was toen onvermijdelijk. Uit de oud-bisschoppelijke clerisie, zoals de aanhangers van de Utrechtse kerk zich noemden,

ontstond later de oud-katholieke kerk van Nederland (OKN). De weerklank in het buitenland was groot, maar in eigen land zou uiteindelijk slechts een klein gedeelte aansluiting zoeken. Tot op de dag van vandaag resideren twee aartsbisschoppen in de oude bisschopsstad Utrecht: sinds 1723 een oud-katholieke, en vanaf 1853 tevens een rooms-katholieke. In leerstellig opzicht en in de liturgie bestaan er weinig verschillen en dit geldt ook voor de kerkorganisatie. Een belangrijk geschilpunt is de in 1870 afgekondigde pauselijke onfeilbaarheid. In Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk had dit een reeks uittredingen tot gevolg. Deze kerkelijke groeperingen zochten contacten met de Utrechtse kerk en formeerden zich in 1889 tot een verbond van nationale oud-katholieke kerken. De OKN heeft in 1910 de verplichting van het celibaat afgeschaft, ook voor zijn bisschoppen.

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie

Rome stapte na de scheuring af van het instituut van de apostolisch vicaris, dat tot zulke grote moeilijkheden had geleid. Negen aartspriesters, Rome getrouwe pastoors, werden met speciale bevoegdheden bekleed en oefenden daarna als *primi inter pares* toezicht uit over de pastoors . In het Nedersticht trad als zodanig de aartspriester van Utrecht op. Ook nu was de Brusselse nuntius de schakel tussen Rome en het missiegebied.

De Bataafse Omwenteling in het jaar 1795 bracht gelijkberechtiging voor de verschillende geloofsrichtingen. Als gevolg hiervan begonnen de rooms-katholieken hun schuilkerkjes te vervangen door nieuwe bouwwerken, aanvankelijk onder supervisie van de staat (waterstaatskerken), later naar eigen ontwerp en in exuberante neostijlen.

Een definitief einde aan de Hollandse Zending kwam pas in 1853, met het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. De nieuwe Nederlandse kerkprovincie bestond uit het aartsbisdom Utrecht met de vier suffragaanbisdommen Haarlem, Breda, 's-Hertogenbosch en Roermond. In 1955 werden de twee nieuwe bisdommen Groningen en Rotterdam daarvan losgemaakt. In de 19de en de 20ste eeuw werden ook verschillende nieuwe kloosters in de provincie Utrecht gesticht, zoals dat van de fraters van OLV van het H. Hart in Utrecht (1873) en dat van de benedictinessen van de Altijddurende Aanbidding van het H. Sacrament in Driebergen.

De periode na 1853 wordt gekenmerkt door de uitbouw van de kerkelijke organisatie tot een hecht bolwerk als onderdeel van een verzuilde samenleving. Aan dit 'rijke rooms leven' kwam een einde in de jaren '60 van de 20ste eeuw. Deze ontwikkeling vond zijn bevestiging in de veranderingen die het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) teweegbracht.

Deze kerk in Driebergen-Rijsenburg was de eerste nieuw gebouwde katholieke kerk na 1795. Zij werd in 1809 opgericht door de gerechtsheer Petrus van Rijckevorsel. Vandaar dat vele archiefstukken over deze parochie worden aangetroffen in het familiearchief Van Rijckevorsel. Foto, 1863

Gedrukte bronnen

W. Berkelbach van der Sprengel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937)

K. Heeringa, ed., *Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1378-1573* (3 dln.; Utrecht 1926-1932). WHG, 3de serie, 50

J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn, eds., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen* (7 dln.; 's-Gravenhage 1906-1924)

S. Muller Fzn, ed., *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht 1325-1336* (2 dln.; Utrecht 1889-1891). WHG, 53-54

S. Muller Fzn. e.a., eds., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (5 dln.; Utrecht/'s-Gravenhage 1920-1959)

R.R. Post en P. Polman, eds., *Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen, 1592-1727.* RGP, gr.serie, 77, 84, 94, 97 ('s-Gravenhage,1932-1955); P. Polman, P.J. van Kessel en J.P. de Valk, eds., *Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-Katholieke kerk in Nederland 1727-1853.* RGP., gr. serie, 103, 110, 153, 215, 216 ('s-Gravenhage 1959-1991) en J.P. de Valk, ed., *Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-Katholieke kerk in Nederland 1832-1914.* RGP., gr. serie, 230, 231 ('s-Gravenhage, 1996). Bevatten onder andere missieverslagen, visitatieverslagen van ordesoversten, maar ook documenten over plaatselijke gebeurtenissen, die op de een of andere manier bemoeienis van Rome tot gevolg hadden. Zo zijn er verslagen uit 1636 van de provinciaal der capucijnen – met gegevens over Amersfoort en Leusden – en uit 1739 en 1741 van de pastoor van Eemnes, die deze statie 46 jaar bediende.

J. van de Water, *Groot Placaatboek* (3 dln; Utrecht 1729). Bevat de verordeningen van de provincie en de steden van Utrecht onder andere betreffende kerkelijke aangelegenheden. Met supplement betreffende de provinciale plakkaten tot 1810 door C.W. Moorrees en P.J. Vermeulen (2 dln; Utrecht 1856-1860)

J.M. van Winter, *Sources concerning the Hospitallers of St. John in the Netherlands, 14th-18th centuries* (Leiden/Boston/Keulen 1998)

Literatuur

W. Goddijn e.a., red., *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1945-2000* (Baarn 1999)

B.A. van Kleef, *Geschiedenis van de Oud-katholieke Kerk van Nederland* (Assen 1953[2])

J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964). Bevat onder andere de aantallen communicanten in het aartspriesterschap Utrecht in 1656, 1726, 1758, 1775, 1805/1807 en de aantallen geloofsgenoten per kerkelijke richting in de gemeenten van de provincie Utrecht in 1809, 1829 en 1849.

W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam 1951)

P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* (3 dln.; Hilversum 1968)

R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen* (2 dln.; Utrecht 1957)

L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* (3 dln.; Amsterdam 1945-1947)

A.H.M. van Schaik, *Katholieken in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999)

3.2 Gereformeerde (hervormde) kerk

Opbouw van de kerkelijke organisatie

Nadat de calvinisten in 1580 een verbod op de uitoefening van de katholieke eredienst hadden weten af te dwingen, duurde het nog geruime tijd voordat in de provincie Utrecht een nieuwe kerkelijke organisatie van de grond kwam. In de stad Utrecht vormden zich twee protestantse gemeenschappen. De ene rond de pastoor van de Jacobikerk Hubert Duifhuis, die weinig moest hebben van een ver doorgevoerde kerkorganisatie en de steun had van het stadsbestuur. De andere groep (consistorialen genoemd) stond een meer radicale en orthodoxe calvinisering voor met een grote mate van zelfstandigheid en invloed voor de kerk. De provinciale en stedelijke bestuurders waren over het algemeen weinig geneigd de laatste groep tegemoet te komen. Hun kerkpolitiek was tot 1618 bovenal praktisch en weinig dogmatisch. De libertijnse regenten wilden ook in kerkelijke aangelegenheden de gewestelijke soevereiniteit hoog houden. Een in 1590 afgekondigde kerkorde benadrukte het oppertoezicht van de magistraat over de kerk. Kerkelijke vergaderingen konden alleen maar bijeengeroepen worden na goedkeuring door de overheid. Dit gold ook voor kerkelijke benoemingen. Hetzelfde pragmatisme deed zich gelden op het platteland. Zittende pastoors werden gehandhaafd, als zij beloofden voortaan in hun parochies de nieuwe leer te preken.

De nationale synode van Dordrecht (1618-1619) bracht hierin verandering. De synode leverde een overwinning op van de orthodoxe contraremonstranten, gesteund door prins Maurits, op de libertijnse remonstranten. Nu werd er werk gemaakt met de aanstelling van orthodoxe voorgangers in plaats van de halfslachtige 'pastoors' of de meer rekkelijke, remonstrantsgezinde predikanten. Er werd een goed doortimmerde organisatie opgezet vanuit de gemeenten. In de Dordtse leerregels was onder andere de leer van de predestinatie (goddelijke voorbeschik-

Hubert Duifhuis (1531-1581).
Pastoor en later predikant in de Jacobikerk te Utrecht

king) vastgelegd. Deze leerregels zouden samen met de Heidelbergse catechismus en de Nederlandse geloofsbelijdenis in de komende eeuwen onder de benaming Formulieren van Enigheid als de canons gelden van de gereformeerde leer en lange tijd als ijkpunt van rechtzinnigheid dienen.

Ten tijde van de synode van Dordrecht werden voor de provincie Utrecht drie classes ingesteld: Utrecht, Amersfoort en Wijk bij Duurstede. Daarnaast werd jaarlijks een provinciale synode gehouden. Nationale synodes kwamen na 1619 niet meer voor.

Scheiding van kerk en staat

De gereformeerde kerk werd na de Bataafse Revolutie omgedoopt tot Nederlandse hervormde kerk. Er kwam een formele scheiding van kerk en staat en de hervormde kerk verloor haar bevoorrechte positie. Na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 bleven deze wijzigingen van kracht, maar de bemoeienis van de staat met kerkelijke aangelegenheden nam toe. In 1816 voerde koning Willem I het Reglement voor de Nederlandse hervormde kerk in. Ook andere kerkgenootschappen kregen een dergelijk reglement opgelegd. De kerkorde van Dordrecht werd hiermee vervangen door een kerkregering die door de staat werd gecontroleerd en in hiërarchische lagen was opgebouwd ('besturenkerk'). De kerk werd geplaatst onder het bestuur van een algemene synode in Den Haag. In plaats van de provinciale synode, kwam nu een provinciaal kerkbestuur. Dit oefende min of meer dezelfde taken uit, maar ressorteerde onder de algemene synode. Ook de taken van de classes weken niet veel af van die van vroeger, maar hun betekenis was ondergeschikt geworden aan een van boven af opgelegd beleid.

In het voetspoor van dit centralisme werd zelfs een apart departement voor de Hervormde Eredienst opgericht, dat namens de koning alles wat niet rechtstreeks de leer betrof tot in de kleinste details controleerde. Er werd ook een departement voor de Rooms-katholieke Eredienst opgericht. Deze staatsbemoeienis stuitte op hevig verzet en zou uiteindelijk binnen de hervormde kerk tot een reeks afscheidingen leiden, ook na de in de grondwet van 1848 vastgelegde scheiding van kerk en staat. Een deel der bezwaarden bleef evenwel binnenboord en trachtte langs de weg der geleidelijkheid de kerk weer in het synodale gareel te brengen. Pas de kerkorde van 1951 zou de kerkopbouw van onderaf weer in ere herstellen. Het provinciaal kerkbestuur werd vervangen door een provinciale kerkvergadering. Sinds 1976 werken hervormden, gereformeerden en lutheranen samen aan het proces Samen-op-weg, dat moet leiden tot een samensmelting van deze kerkgenootschappen. Evenals bin-

nen de hervormde kerk, waar de drie grote stromingen (vrijzinnigen, confessionelen en gereformeerde bonders) grote onderlinge verschillen vertonen, zal binnen dit nieuwe kerkgenootschap verscheidenheid van geloofsopvatting overheersen.

Waalse gemeenten

In 1578 werden Franstalige gereformeerden – meest afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk – in een eigen organisatorisch verband gebracht. Zij vormden een eigen synode met classicale bevoegdheden, maar bleven deel uitmaken van het gereformeerde kerkverband. In afwijking van andere gereformeerde gemeenten was bij de Waalse gemeenten het Frans de liturgische voertaal. Dit is het overigens nog steeds. Als gevolg van de komst van duizenden hugenoten na de opheffing van het Edict van Nantes (1685) nam het aantal lidmaten toe en ontstonden er ook nieuwe gemeenten. De provincie Utrecht kende gemeenten in Amersfoort, Montfoort, Utrecht en Zeist. De Engelstaligen konden terecht in de in Utrecht gevestigde Engels-gereformeerde kerk.

In 1954 kwam de Geertekerk in Utrecht in bezit van de remonstranten, die er, voordat zij met de restauratie begonnen, een dienst in hielden, 3 juli 1954. Foto Hofland

---

Gedrukte bronnen en literatuur

W.A. Bachiene, *Kerkelyke Geographie der Vereenigde Nederlanden* (2 dln.; Amsterdam 1768-1770). Bevat de kerkelijke indeling van de gereformeerde kerk ten tijde van de Republiek.

Douwes e.a., *Kerkelijk wetboek. De reglementen en verordeningen der Nederlandsche Hervormde Kerk* (Groningen 1905)

Alistair Duke, 'The reformation in the Backwoods: the Struggle for a Calvinist and Presbyterian Church Order in the Countryside of South Holland and Utrecht before 1620', in: *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen 1990) 227-268

Handboek voor hervormde predikanten en kerkenraadsleden of volledige en geordende verzameling van wetten en verordeningen op de inrigting en het bestuur der Hervormde Kerk (2 dln; Leeuwarden 1820-1823)

J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden, gedurende de jaren 1572-1620,* dl. VI: Friesland en Utrecht (Groningen 1897)

3.3 Kleine kerkgenootschappen

Remonstrantse broederschap
De synode van Dordrecht (1618-1619) had de strijd tussen de remonstranten en de contraremonstranten in het voordeel van de laatsten beslecht. Het gevolg was een afsplitsing van de remonstranten, die als Remonstrantse broederschap een eigen kerkgenootschap vormden. Aanvankelijk hevig vervolgd werden zij vanaf de tweede helft der 17de eeuw getolereerd. De remonstrantse broederschap begon als een broederschap van gelijkgezinde predikanten, in 1657 van gemeenten, om te evolueren naar een broederschap, 'gevormd door het geheel harer leden' (kerkorde 1950). De algemene vergadering is het hoogste gezagsorgaan, bestaande uit vertegenwoordigers van de gemeenten en de predikanten. De provincie Utrecht kende/kent gemeenten in Utrecht, Amersfoort (vindplaats archief: GA Amersfoort) en Woerden (vindplaats archief: SA Rijnstreek).

Evangelisch-lutherse kerk
De evangelisch-lutherse kerk is een der oudste protestantse kerken in het Sticht. De provincie telde een klein aantal lutheranen, die bestuurlijk en financieel sterk afhankelijk waren van de grote lutherse gemeente in Amsterdam. Behalve in Utrecht en Amersfoort (vindplaats archief: GA Amersfoort) hadden zij aanvankelijk ook in Woerden (vindplaats archief: SA Rijnstreek) een belangrijke gemeente, die evenwel onder calvinistische druk in haar ontplooiing werd belemmerd. Daarnaast is er een gemeente in Zeist gevestigd en bestond er enige tijd een gemeente Baarn/Soest.

Doopsgezinde broederschap
De al uit de 16de eeuw daterende doopsgezinden of mennonieten waren evenals elders hopeloos verdeeld en verenigden zich pas in 1811 in de Algemene Doopsgezinde Sociëteit. Zo zijn er in de stad Utrecht drie verschillende gemeenten geweest. De doopsgezinden schoven steeds meer op in de richting van de vrijzinnigheid. Kenmerkend voor de geloofsbeleving van de doopsgezinden is de volwassenendoop en hun anti-militarisme. Naast de gemeente in Utrecht waren/zijn er nog doopsgezinde gemeenten in Amersfoort (vindplaats archief: GA Amersfoort), Baarn/Soest, Mijdrecht, Veenendaal en Zeist.

Evangelische broedergemeente
De Hernhutters vestigden zich in 1736 met hun evangelische broedergemeente in IJsselstein. Sinds 1746 hebben zij in Zeist hun hoofdgemeente in Nederland. Zij waren een stichting van de Duitse graaf van Zinzendorf. Hun aanhang recruteerden zij vooral uit kringen van doopsgezinden en in mindere mate uit die van gereformeerden en remonstranten.

Joodse gemeenten
Utrecht heeft tot 1788 de joden met een woonverbod uit de stad geweerd. Dit verbod richtte zich vooral tegen de Hoogduitse joden, die al vanaf de middeleeuwen uit Duitsland hierheen waren getrokken. Na 1788 ontwikkelde zich een bloeiende joodse gemeente met voor de Tweede Wereldoorlog ca 1200 lidmaten. Een belangrijke, uit rijke (Portugees-)joodse Amsterdammers bestaande gemeente kende het aan de Vecht gelegen Maarssen. Andere gemeenten waren/zijn Amersfoort, Mijdrecht, Rhenen, Veenendaal, Wijk bij Duurstede en IJsselstein. De archieven van Maarssen en Utrecht zijn bewaard gebleven.

Lutherse kerk te Amersfoort, 1729

Stamboom van de reformatie

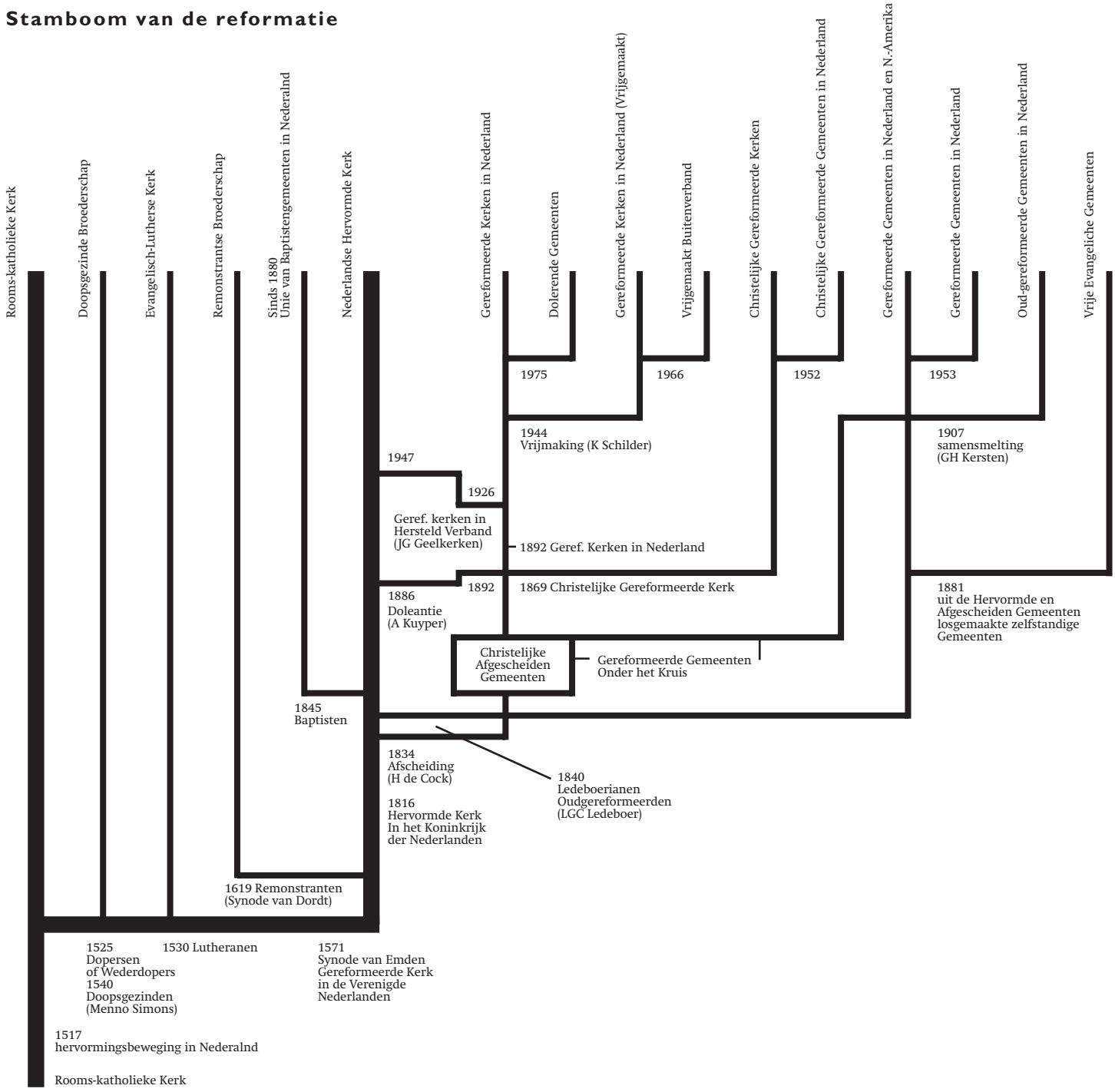

Gereformeerde en andere afscheidingskerken
In de ogen van het orthodoxe deel van het gereformeerde kerkvolk was het bestuur van de oude vaderlandse kerk na 1816 volledig onder invloed gekomen van de Verlichtingsideeën. Een aantal jonge predikanten trad in de periode 1834-1836 uit protest hiertegen uit de hervormde kerk. Hendrik de Cock te Ulrum stelde in 1834 een *Akte van afscheiding of wederkeer* op. Deze afscheiding behelsde een terugkeer naar de opvattingen zoals die bij de synode van Dordrecht waren geformuleerd. Voorlopig was hierbij slechts een betrekkelijk klein aantal gemeenten en personen betrokken. In Utrecht waren enkele voormannen actief, maar de aanhang bleef voorshands beperkt.

De afscheidingskerken erkenden niet langer het gezag van het hervormde kerkbestuur en zetten hun eigen kerkorganisatie op. De autonomie van de gemeenten werd sterk benadrukt, waardoor nieuwe afscheidingen haast onvermijdelijk werden. Een aantal afgescheidenen vertrok onder andere naar de Verenigde Staten.

In eerste instantie zocht men steun bij elkaar in particuliere synoden. Daar bleek echter dat vooral afkeer van de gevestigde kerk hen bond en dat er grote verschillen bestonden tussen de diverse gemeenten en hun leiders. Interne onenigheden, herenigingen en nieuwe afsplitsingen volgden. Het resultaat was een voor de buitenstaander nogal ingewikkelde stamboom van protestantse kerken, die alle hun wortels hebben in de calvinistische kerk. De vertakkingen lopen tot de dag van vandaag door. Zonder hier in details te treden kan men generaliserend stellen dat de positie van de gemeente en in sommige gevallen de opvattingen van de predikant veel zwaarder wogen dan het oordeel van een meerdere vergadering.

In 1886 trad Abraham Kuyper, die korte tijd predikant was in Utrecht, uit de hervormde kerk en stichtte een landelijk verband van 'dolerende' (= klagende) Nederduitse gereformeerde kerken. Hij had een grote aanhang. Ongeveer 7,5% van de hervormden ging met Kuyper mee; in de provincie Utrecht was dit 11%. Soms deed een hele gemeente de overstap: in Bunschoten kozen 176 van de 202 manslidmaten voor de Doleantie. In 1892 gingen de dolerenden een fusie aan met de afgescheidenen van 1834 en vormden de gereformeerde kerken van Nederland. Overigens bleef een deel van de afgescheidenen uit ressentiment tegen Kuyper buiten de fusie; zij gingen verder onder de naam van christelijk-gereformeerde gemeente. De verscheidenheid werd nog groter toen in 1944 een afsplitsing plaatsvond van de gereformeerde kerken: de vrijgemaakt-gereformeerden (onderhoudende artikel 31 van de kerkorde).

Aan de andere kant van het kerkelijk spectrum stichtte de Utrechtse hoogleraar C.W. Opzoomer in 1870 in Utrecht de Nederlandse Protestantenbond, een gezelschap van vrijzinnige hervormden (en vrijzinnigen uit andere gezindten) die het godsdienstig leven zowel binnen als buiten de kerk wilden bevorderen. Een andere afscheiding leidde via de persoon van Jan de Liefde tot de Unie van baptistengemeenten (1880), die alleen in de stad Utrecht met een gemeente vertegenwoordigd is.

Overigen
Andere in Utrecht vertegenwoordigde kleinere kerkgenootschappen zijn bijvoorbeeld de Zevendedags adventisten, de Jehova's Getuigen, de Pinkstergemeente en het Leger des Heils. Vrijmetselaars en Rozenkruizers behoren meer tot de filosofisch-religieuze stromingen. Tenslotte is de laatste 25 jaar door de immigratie zowel uit de voormalige kolonie Suriname als uit sommige landen rond de Middellandse Zee de aanhang van de Islam in Nederland sterk gegroeid. In verschillende plaatsen zijn inmiddels moskeeën gevestigd.

———

Gedrukte bronnen en literatuur

Acta van het Synodaal Convent (1887) en van de voorlopige synoden van de Nederduitsche Gereformeerde Kerken (1888-1892) (Kampen 1985)

W. Bakker e.a., red., *De afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984)

W. Bakker e.a., red, *De doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986)

P. van Beek, red., *Gids van Afscheidingsarchieven 1834-1892* (Leusden 1991)

J.C.H. Blom e.a., red., *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995)

Handelingen en verslagen van de Algemene Synode van de Christelijk Afgescheidene Gereformeerde Kerk (1836-1869) (Houten 1984)

G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca, red., *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982)

S.J. Vellinga, *Een ondernemende beweging. De groei van de evangelische beweging in Nederland* (Amsterdam 1991)

C.Ch.G. Visser, *De lutheranen in Nederland. Tussen katholicisme en calvinisme 1566-heden* (Dieren 1983)

———

4 De lokale gemeenten/parochies

…dat in het godsdienstig belang dier Geloovigen is, dat een eigen Pastoor in hun midden wone…

Hoe was uw parochie, gemeente of kerk ingericht en hoe waren de bestuurlijke bevoegdheden verdeeld? Ieder kerkgenootschap kende zijn eigen organisatiestructuur. Wilt u meer weten over de kerkelijke organisatie als zodanig, dan kunt u het beste de literatuur raadplegen, genoemd in de hoofdstukken 3 en 8.

Voor de antwoorden op specifieke vragen over de lokale organisatie en kerkelijke ambtsdragers bent u aangewezen op het aanwezige bronnenmateriaal. Die vragen kunnen betrekking hebben op de personen die binnen uw gemeente of parochie verantwoordelijk waren voor de toediening der sacramenten, de verkondiging van het Woord, het onderhoud van het kerkgebouw of de zorg voor armen en wezen. Of vragen naar de materiële staat van uw gemeente of de salariëring van de plaatselijke pastoor of predikant.

Natuurlijk vervulden de katholieke geestelijkheid en de protestantse voorgangers een centrale rol. Maar daarnaast waren ook gewone gemeenteleden betrokken bij het bestuur, zowel op geestelijk als materieel terrein. Hoe werden zij aangesteld en hoe vervulden zij hun taak? Waar kwamen zij vandaan en wat was hun sociale achtergrond? Bij deze laatste vraag kunnen gegevens over hun inkomen, opleiding en sociale status betrokken worden. Sommigen zullen door hun opvattingen plaatselijk grote invloed hebben uitgeoefend, anderen zullen een rol van bovenlokale betekenis hebben gespeeld. De antwoorden op deze vragen kunnen dienstig zijn voor een lokale studie, maar even goed voor een onderzoek 'in de breedte'. De bronnen die u hiervoor kunt raadplegen zijn zeer divers en bevinden zich niet altijd op één plaats.

4.1 Rooms-katholieke kerk en oud-katholieke kerk

Het stichten van een parochie

Al vroeg ontstonden op het platteland naast de kapittels enkele centra van zielzorg, de oerparochies zoals Wijk bij Duurstede en Leusden. Hiervan zouden later alle nieuw te stichten parochies worden afgesplitst. De parochies, die in de eerste eeuwen ontstonden, waren in veel gevallen privaatrechtelijke ondernemingen: stichtingen van feodale heren of families. De kerkelijke overheid had hierop weinig invloed, behalve waar het stichtingen van de bisschop zelf betrof. Nadat de paus in de 12de eeuw het benoemingsrecht van de bisschoppen aan zich had getrokken, werd ook het eigenkerkenrecht omgezet in een patronaatsrecht: de vroegere kerkeigenaren behielden een zekere mate van invloed op de pastoorsbenoemingen.

Nieuwe parochies werden gesticht waar door ontginning nieuwe nederzettingen ontstonden, of waar de toename van de bevolking dit wenselijk maakte. Vaak was al eerder op een zekere afstand van de parochiekerk een kapel gesticht, die door de pastoor of een speciaal daartoe aangestelde kapelaan werd bediend. Voor een parochiestichting was toestemming van de kerkpatroon van de moederparochie vereist en diende het onderhoud van een kerkgebouw en de pastoor te zijn verzekerd. Ook moest de pastoor van de moederparochie schadeloos worden gesteld wegens gederfde inkomsten. Was aan al deze voorwaarden voldaan, dan werd een gedeelte van het parochiegebied losgemaakt van de oude parochie en door de bisschop tot zelfstandige parochie verheven. De parochianen van deze nieuwe parochie genoten het doop-, trouw- en begraafrecht.

Uit de vroegste eeuwen van de Utrechtse kerkgeschiedenis zijn zeer spaarzaam schriftelijke gegevens overgeleverd. Onderzoek naar de lokale parochies blijft daardoor een moeizaam tasten en deduceren uit indirecte bronnen. Pas voor de late middeleeuwen kunt u meer gegevens aantreffen. Het is daarom niet mogelijk een eenduidige zoekstrategie aan te geven voor het achterhalen van de stichtingsdatum van een parochie. Vóór 1300 zijn oorkonden over parochiestichtingen afgedrukt in het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht,* zoals Eiteren (IJsselstein) als afsplitsing van het Gein in 1217. Een reconstructie van de parochiegrenzen aan de vooravond van de Hervorming vindt u in 'De kerkelijke indeling omstreeks 1550' (*Geschiedkundige Atlas van Nederland,* dl 9). De daarbij behorende beschrijving van het bisdom Utrecht door S. Muller verschaft gegevens over de oudste vermeldingen, het patrocinium (de patroonheilige van de kerk) en andere geestelijke instellingen zoals kapellen, kloosters, gasthuizen en armen- en weeshuizen, met verwijzing naar

de relevante literatuur. Deze informatie is ook nog van belang voor de latere gereformeerde gemeenten die voor hun eredienst gebruik maakten van de oude middeleeuwse kerken en kapellen. De indeling van Muller volgt de aartsdiakonale grenzen, waaruit men kan afleiden tot welk ressort de parochie kerkrechtelijk behoorde.

Het archief van de bisschop, die zijn goedkeuring aan een parochiestichting moest hechten, is slechts fragmentarisch bewaard gebleven. In de vijf grote kapittelarchieven, die rechten bezaten in vele parochies, is een enkele keer wel eens de stichtingsakte bewaard gebleven. Soms levert het archief van de eigenlijke parochiestichter (landsheer, bisschop, kapittel of klooster) nog gegevens. Maar in de regel is men afhankelijk van indirecte aanwijzingen in rekeningen, cartularia (eigentijdse afschriften van belangrijke oorkonden), formulierboeken of toevallig bewaarde gerechtelijke dossiers. Tenslotte kunnen literaire bronnen, zoals heiligenlevens en kronieken van belang zijn.

Pastoors, kapelaans, vicecureiten en vicarissen

Aan het hoofd van de parochie stond de pastoor (*curatus, rector, cureit, parochiepaap*). Binnen de parochiegrenzen mocht hij de sacramenten toedienen (met name de doop, de biecht, de H. Eucharistie en het H. Oliesel) en de kerkelijke diensten leiden. Daarnaast onderwees hij zijn parochianen in de leer en de moraal, kondigde namens de bisschop de synodale besluiten af en zag toe op de uitvoering van kerkelijke vonnissen. In de middeleeuwen werd van hem bovendien verwacht dat hij ketterse opvattingen in zijn parochie onder de aandacht van de bisschop bracht.

Afhankelijk van de omvang en de welstand van de parochie liet de pastoor zich bijstaan door een kapelaan. Aangezien hij deze uit eigen zak moest onderhouden, zien we dit alleen in de rijkere stadsparochies. De karig betaalde plattelandspastoors konden dit eenvoudig niet opbrengen. Wel zien we in de late middeleeuwen de gewoonte opkomen dat pastoors tegen betaling een vervanger aanstellen, die het eigenlijke werk van zielzorger verrichtte. De pastoor vervulde dan elders een hogere functie of studeerde aan een universiteit. Deze vervangers waren de veelvuldig in de bronnen voorkomende vicecureiten (*vicecurati, arrendarii*).

Daarnaast waren in iedere parochie priesters werkzaam, die uitsluitend waren belast met het lezen van zielmissen aan speciaal daartoe gestichte altaren, de vicarissen (ook kapelaan of *altarista* genoemd). In de grotere stadsparochies kon hun aantal oplopen tot enkele tientallen; in de plattelandsparochies waren er toch minstens vicarieën van Onze Lieve Vrouw en het H. Kruis.

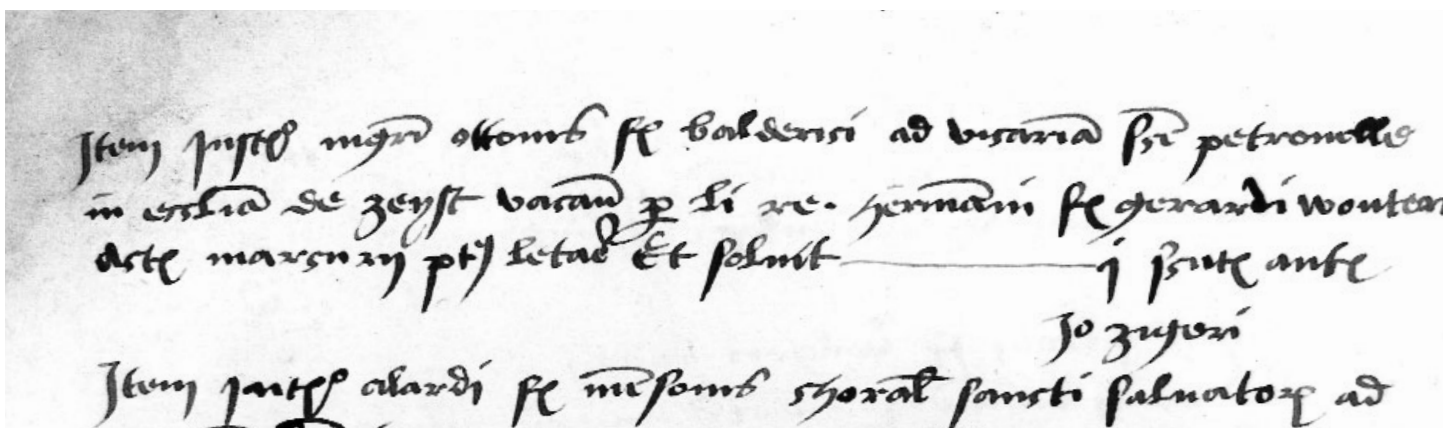

■ **Kerkelijk leven in Zeist**
In 1483 deed Herman Gerard Woutersz. afstand van zijn vicarie aan het Petronella-altaar te Zeist ten bate van mr Otto Baldericxz., die daarvoor één oude schild betaalde aan de aartsdiaken

Vaak trad de (vice)pastoor tevens op als vicaris, een welkome aanvulling op zijn karig traktement.

De pastoors werden benoemd door de bezitter van het patronaatsrecht van de desbetreffende parochie. Dat kon een wereldlijk persoon zijn of een kerkelijke instelling (de bisschop zelf, een kapittel of een klooster). Nadat de gegadigde was voorgedragen door de patroon volgde de kerkelijke benoeming of institutie door de aartsdiaken. Tenslotte volgde de inbezitstelling door de landdeken of een naburige pastoor.

Bij zijn kerkelijke benoeming betaalde de pastoor een bedrag (taxe) aan de proost via diens officiaal. De rekeningen van de officiaal van de domproost zijn vanaf 1408 met hiaten bewaard gebleven en vormen aldus een belangrijke bron voor de kennis over de dienstdoende pastoors en hun vicarissen. Helaas zijn de administraties van de andere proosten niet of slechts fragmentarisch bewaard gebleven.

Onderhoud van de parochiekerk en uitgaven voor de eredienst
Bij de parochiestichting was voor de bouw en de instandhouding van het kerkgebouw een apart vermogen gecreëerd, waaruit de onderhoudskosten en de uitgaven voor de eredienst werden bestreden, de zogenoemde kerkfabriek (*fabrica ecclesiae*). Deze werd beheerd door een college van fabriekmeesters of kerkmeesters, die benoemd werden uit de parochianen. Zij legden verantwoording af aan de kerkpatroon en in de steden aan de stedelijke magistraat.

De dagelijkse zorg voor de liturgische voorwerpen en de gang van zaken rond de kerkdiensten berustte bij de koster, meestal een van de parochianen. Hij werd betaald door de kerkmeesters, maar daarnaast waren er ook wel kosterijgoederen, die daarvoor waren bestemd.

Veranderingen na 1580
Tijdens de Hollandse Zending onder de apostolisch vicarissen werden de middeleeuwse parochies vervangen door staties. Hun omvang viel niet per se samen met de vroegere parochiegrenzen. Zij werden bediend door priesters die in kerkrechtelijke zin geen pastoor waren, maar missionaris, al werden ze in de praktijk gewoon ‘pastoor’ genoemd. In de grotere staties verleende een kapelaan de pastoor bij de zielzorg bijstand. De wereldlijke geestelijken waren opgeleid aan de theologische faculteiten te Keulen, Leuven en Dowaai of aan het Collegio Urbano in Rome.

Kloppen (devote vrouwen) hielden soms katholieke schooltjes, hoewel dit bij plakkaat verboden was. Men kan deze kloppen enigszins vergelijken met de vroegere begijnen. Zij hielpen tevens bij het schoonhouden en versieren van de kerk.

Na het schisma van 1723 kregen de aartspriesters het grootste deel van de bevoegdheden van de apostolisch vicaris. Deze geestelijken zonder bisschoppelijke wijdingsmacht bestuurden onder directe supervisie van de nuntius te Brussel hun districten. Zij benoemden de geestelijken en zorgden voor de distributie van de H. Oliën; voor het toedienen van het vormsel was men aangewezen op bisschoppen buiten de landsgrenzen. Vanaf de 19de eeuw waren het kleinseminarie te ’s-Heerenberg/Culemborg/Apeldoorn en het grootseminarie Rijsenburg de kweekplaatsen van katholieke zielzorgers in het nieuwe aartsbisdom Utrecht.

Zowel de rooms-katholieke als de oud-katholieke parochies kenden kerkbesturen, die de materiële belangen van de parochie behartigden. Tot 1795 stonden de rooms-katholieke kerkgebouwen op naam van een particulier, meestal een van de welgestelde parochianen, aangezien de statie niet als rechtspersoon werd erkend. Dat heeft na 1723 op sommige plaatsen tot grote problemen over het gebruiksrecht geleid. De overheid trad in zulke gevallen vaak op als scheidsrechter.

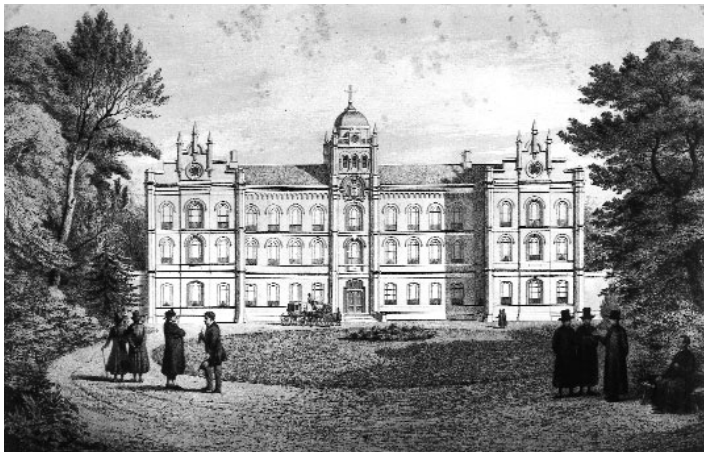

Grootseminarie te Rijsenburg.
Lithografie naar H.J. van de Brink door P.W. van de Weijer, ca 1870

Rooms-katholieke staties vóór 1853

1 Abcoude
2 Vinkeveen
3 Loenersloot-Slootdijk
4 Mijdrecht
5 Breukelen
6 Maarssen
7 Kockengen
8 Teckop
9 Woerden
10 Oudewater
11 Polsbroek
12 Cabauw
13 Benschop
14 Montfoort
15 Harmelen
16 Vleuten
17 Oudenrijn
18 IJsselstein
19 Vreeswijk
20 Jutphaas
21 Utrecht
22 Houten
23 Schalkwijk
24 Wijk bij Duurstede
25 Cothen
26 Werkhoven
27 Rijsenburg
28 Bunnik
29 Zeist
30 Soesterberg
31 Soest
32 Baarn
33 Eemnes
34 Hoogland
35 Amersfoort
36 Hamersveld
37 Achterveld
38 Renswoude

De Oud-Katholieke Kerk (OBC)
In de provincie Utrecht waren het vooral de steden Utrecht (4 parochies) en Amersfoort (2 parochies), die aanzienlijke aantallen oud-katholieken telden. Oudewater en Polsbroek kenden een kleine gemeente. Aan het in 1725 opgerichte seminarie in Amersfoort werd het eerste onderricht gegeven door van jansenisme betichte, uitgeweken hoogleraren uit Leuven. Tegenwoordig is de priesteropleiding verbonden aan de theologische faculteit van de Universiteit Utrecht.

De staties, die zich bij de Kerk van Utrecht aansloten – in sommige plaatsen zette de scheuring zich voort tot in de gemeenten – werden als gewone parochies door hun bisschoppen bestuurd. De organisatie van zielzorg en bestuur op lokaal niveau is te vergelijken met die van de rooms-katholieke kerk.

———

Literatuur

A. van Beek en H.J. Hooykaas, *Naamlijst der pastoors van de Oud-katholieke Kerk in Nederland,* bewerkt door H.J.W. Verhey (Amersfoort 1979[2])

H.J. Kok, *Enige patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Assen 1958). Bevat de vroegste vermelding van bepaalde patrocinia (het vernoemen van een kerk naar een heilige) met bijzonderheden over de betreffende parochie. Zo leert u dat de kerk van Maarssen na de overgang aan de Duitse orde vernoemd werd naar St Pancracius, een in die orde geliefde heilige.

Parochiebladen

F.A.L. van Rappard en S. Muller Fz., eds., *Verslagen van kerkvisitaties in het bisdom Utrecht in de 16e eeuw.* WHG, derde serie, no. 29 (Amsterdam 1911)

A.E. Rientjes, *De Roomsche kerken van Utrecht* (Utrecht 1920)

———

4.2 Gereformeerde (hervormde) kerk

Aan de basis van de gereformeerde kerkorganisatie staat de gemeente. Het onderlinge verband tussen de verschillende gemeenten werd onderhouden via 'kerkelyke t'samenkomsten' in classis en synode. Aan deze 'meerdere vergaderingen' werden noch een centraal leergezag noch bestuurlijke bevoegdheden toegekend. 'Geen kerk zal over een andere kerk heerschappij voeren', waarmee men bedoelde dat iedere gemeente een bepaalde mate van zelfstandigheid genoot. De gemeente bestond uit de lidmaten die belijdenis hadden gedaan

De nieuwe gereformeerde gemeenten namen de plaats in van de oude parochies, die overigens als rechtspersoon en als belangengemeenschap van de parochianen in stand bleven. Ook het middeleeuwse instituut van de kerkmeesters bleef onaangetast.

Pastoor A. Kortland van Rijsenburg poserend voor het hoofdaltaar, 1863

Het waren de kerkmeesters (onder wie tot in de 18de eeuw niet-gereformeerden voorkwamen), die de kerk beheerden en daarvan rekening aflegden bij de overheid. In het laatste geval moet men denken aan het stads- of dorpsbestuur of aan de gerechtsheer. Het is beslist niet zo dat de gereformeerde gemeenten na de hervorming eigenaar werden van de kerkgebouwen. Zij kregen als vertegenwoordigers van de publieke kerk slechts het gebruiksrecht van de overheid. De kerkgebouwen bleven in beginsel ten dienste van alle parochianen. Vermogende katholieken, zelfs geestelijken, lieten zich dan ook zonder gewetensbezwaren in de gereformeerde kerk begraven.

Tot 1795 waren de kerkelijke ambtsdragers predikanten, proponenten (aspirant-predikanten), ouderlingen, diakenen en daarnaast ook de koster/schoolmeesters verplicht ten overstaan van de classis de Formulieren van Enigheid te ondertekenen. Deze registers met de namen van de ondertekenaars zijn terug te vinden in de classicale archieven.

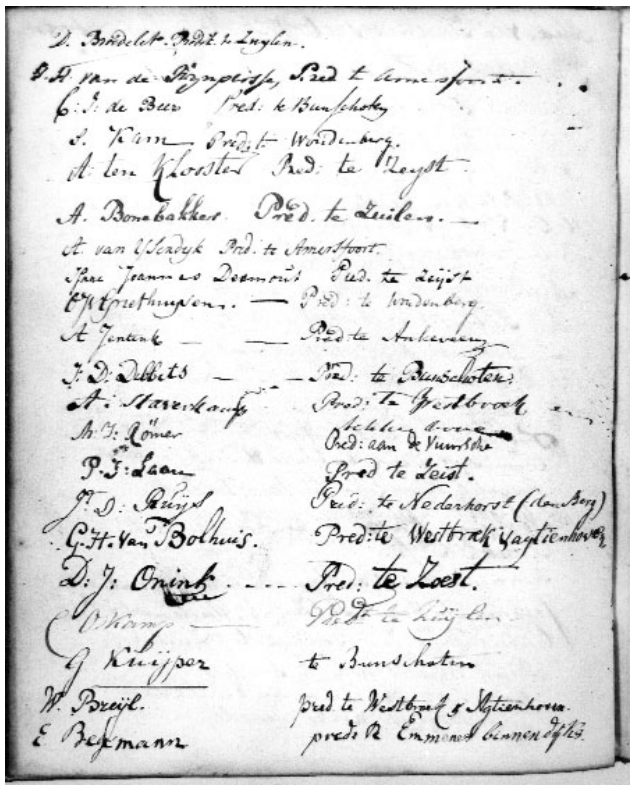

Ondertekening door predikanten van de drie Formulieren van Enigheid, ca 1800

De gemeenten, vertegenwoordigd door de predikant en een ouderling (in Utrecht slechts in uitzonderlijke gevallen), kwamen viermaal per jaar bijeen in vergaderingen van de classis. De classis had maar weinig bestuurlijke bevoegdheden, diende voornamelijk als overlegorgaan tussen de gemeenten. Voor predikanten in een minderheidsstreek vormde de classis een soort vluchtheuvel, waar men met gelijkgestemden over de situatie 'thuis' kon praten. De classis oefende censuur uit op de rechtzinnigheid en zeden van de kerkelijke ambtsdragers en de koster/schoolmeester. Hiertoe werden gemeenten – voornamelijk die zonder kerkenraad – regelmatig gevisiteerd. Odijk bijvoorbeeld kreeg pas in 1836 een kerkenraad. Verder bevestigde de classis de benoeming en het ontslag van predikanten en bemiddelde in interne geschillen. Pas in tweede instantie beoordeelde de classis tuchtzaken van gemeenteleden.

Binnen de classes verschoof het zwaartepunt in 1816 van de classicale vergadering naar het classicaal bestuur. Verder gingen toen vele bevoegdheden van de classis over naar de nieuw ingestelde provinciale kerkbesturen. Vanaf het midden van de 19de eeuw hielden de classicale besturen ook toezicht op de vaststelling van de predikantstraktementen en de diaconale administratie. Hiertoe stuurden de gemeenten de leggers aan de classicale besturen.

De vertegenwoordigers van de drie classes vergaderden jaarlijks als provinciale synode. Deze fungeerde als beroepscollege in tuchtzaken en stelde, na goedkeuring van de Staten, de kerkorde voor het gewest vast. De Utrechtse synode bestond uit drie predikanten en twee ouderlingen per classis. Na 1816 werden de provinciale synoden vervangen door provinciale kerkbesturen. Koning Willem I benoemde hierin een predikant en een ouderling per classis. De provinciale kerkvergadering, ingesteld in 1951, bestaat uit zes ambtsdragers voor de vier classes (nieuw: Breukelen). Voor de bouw of restauratie van kerken is toestemming van de provinciale kerkvergadering nodig. Tenslotte bestaat er per provincie ook nog een college van visitatoren-provinciaal. Dit is belast met het onderzoek naar en het toezicht op het geestelijk leven van de plaatselijke gemeenten en de vervulling van ambten, bedieningen en functies. Hiertoe worden de gemeenten periodiek bezocht.

Classisindeling ca 1770

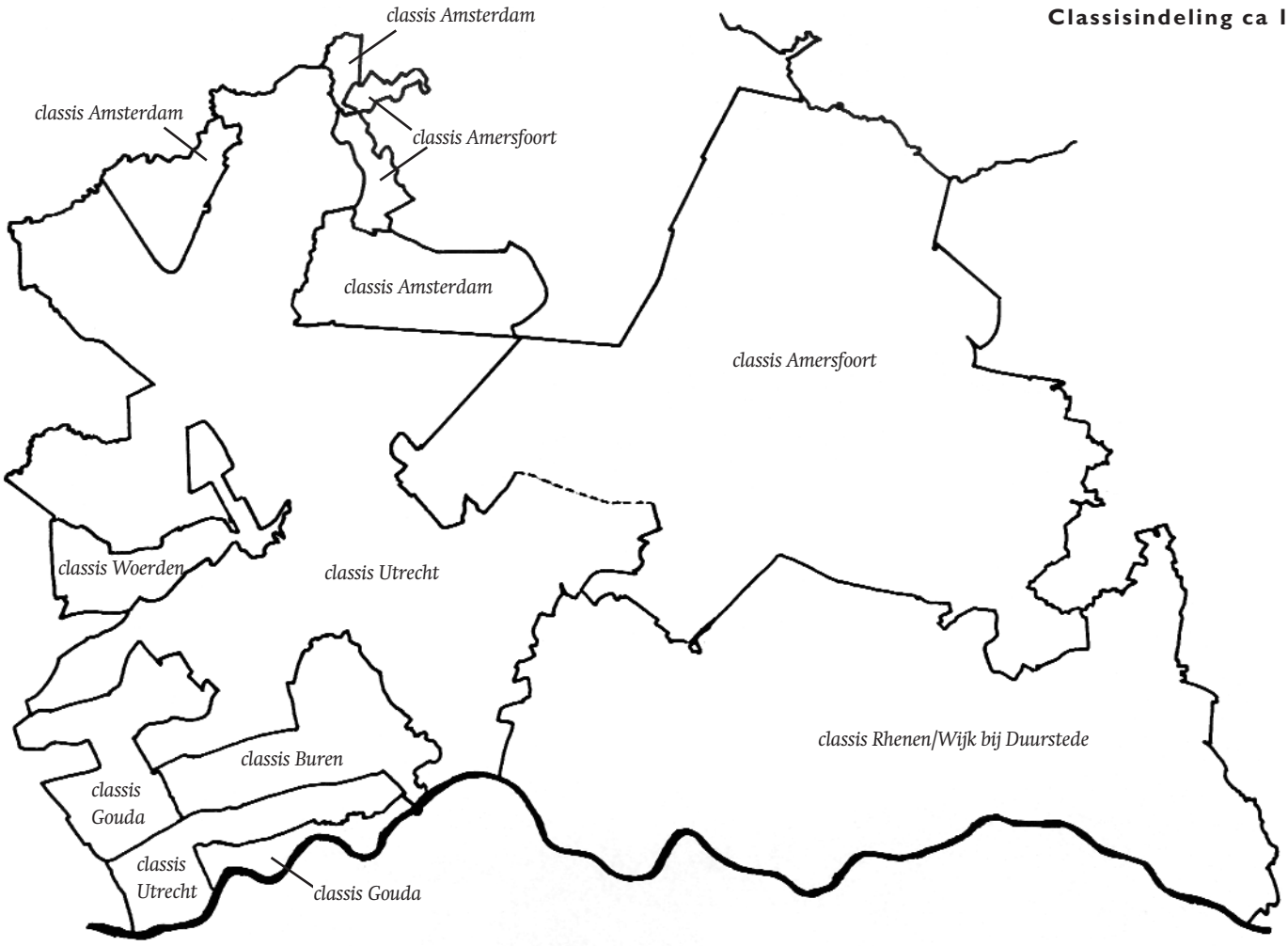

Aan het hoofd van de gemeente stond de kerkenraad of consistorie, samengesteld uit de predikant, ouderlingen en soms de diakenen. De instelling van een kerkenraad was voorwaarde voor de oprichting van een kerkelijke gemeente. Alleen in Utrecht werd in de kerkorde van 1612 hiervan afgeweken. Een dergelijke eis bleek op het platteland door het ontbreken van gekwalificeerde lidmaten niet haalbaar. Volgens dezelfde kerkorde werden de kerkenraadsleden, met uitzondering van de predikant, gekozen uit de lidmaten en benoemd door de magistraat. Later nam de rol van de overheid in betekenis af. Alleen als benoemingen maatschappelijke onrust teweegbrachten greep de overheid in.

De predikant zat de kerkenraad voor, die regelmatig bijeenkwam. De besluiten werden door de *scriba* (secretaris) opgetekend in de *acta.* Buiten de van boven opgelegde kerkordes ontwierpen de kerkenraden vanaf het begin hun eigen kerkelijk reglement voor plaatselijk gebruik. In de 19de eeuw begonnen gemeenten deze reglementen in druk uit te geven. De kerkenraad moet overigens niet worden verward met het college van kerkmeesters, later kerkvoogden.

De predikant of voorganger – *domine* is de aanspreekvorm voor het Latijnse *dominus* (heer) –was de opvolger van de middeleeuw-

Classisindeling na 1816

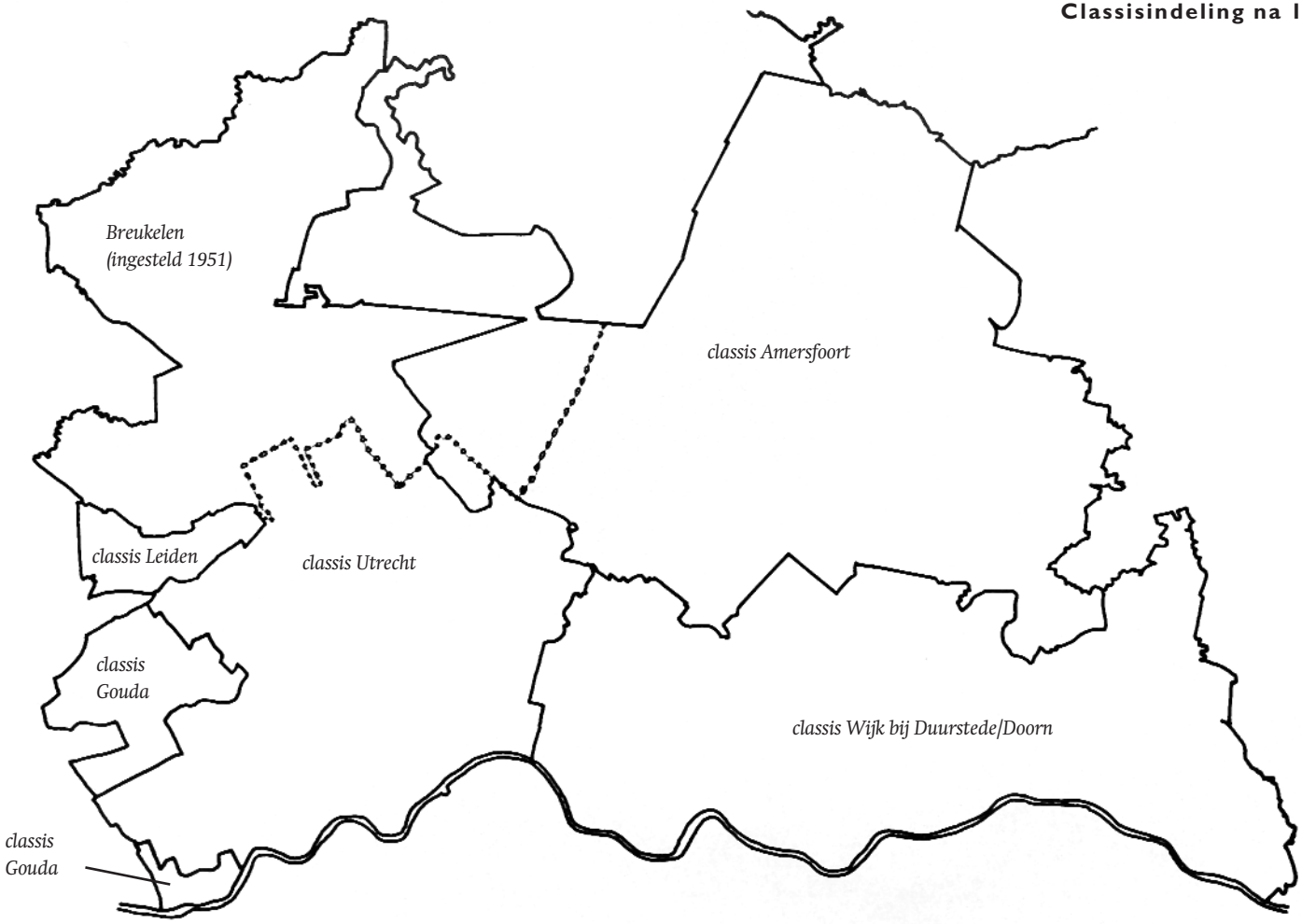

se pastoor. De predikant verkondigde Gods woord en verzorgde de catechese aan de kandidaat-lidmaten. Hij diende de doop toe en ging voor bij de Avondmaalsviering. Als voorzitter van de kerkenraad vervulde hij een sleutelrol in de tuchtuitoefening. In de eerste jaren na de invoering van de Reformatie heerste gebrek aan geschoolde predikanten. Zittende pastoors en ongeschoolde lekenpredikers, die zich in de jaren van strijd bij de opbouw van de kerk verdienstelijk hadden gemaakt, werden uit nood voorlopig getolereerd. Zo wordt in 1593 van de pastoor te Odijk gezegd dat hij 'in doopen ende trouwen hem hout… niet na ééne wijse, maer accommodeert hem als noch na dat de lieden gesint sijn'.

De kerk is dan ook nog rijkelijk voorzien van altaren en 'andere superstitieuse dingen'. In 1606 bezit Odijk nog steeds geen predikant, wel een paap (waarschijnlijk dezelfde flexibele pastoor als dertien jaar tevoren). Pas in 1612 blijkt deze verdwenen of overleden en is sprake van een door de synode aangestelde predikant. Maar ook hiermee wil het niet echt vlotten. Beschuldigd van liederlijkheid, schimpen en lasteren, dronkenschap en meer van dit soort ondeugden een kerkdienaar onwaardig, wordt hij in 1619 door de synode uit zijn ambt gezet. Als de synode het jaar daarop verneemt dat hij overgestapt is naar de lutherse kerk en als predikant in West-Friesland werkzaam is,

kan zij het niet laten om hem nog enkele verwijten en vermaningen na te zenden.

Maar nadat in Leiden (1575), Franeker (1585), Groningen (1614), Utrecht (1636) en Harderwijk (1648) – Amsterdam volgde pas in 1876 – theologische opleidingen waren gevestigd, werd universitaire scholing een vereiste. Na het wetenschappelijk examen diende de theologant voor de classis nog een kerkelijk examen af te leggen. Had hij dat goed doorstaan, dan werd hij beroepbaar (proponent) verklaard. Een predikant werd beroepen door de kerkenraad, nadat deze zich van zijn capaciteiten en rechtzinnigheid had vergewist aan de hand van een of meer proefpreken. Door de classis werd vervolgens de proponent of predikant, na voorafgaande examinatie en opnieuw een proefpredikatie, in zijn ambt bevestigd. In gemeenten die te weinig lidmaten telden om een eigen kerkenraad te vormen, nam de classis de beroeping over. De invloed van de overheid bij benoemingen liet zich aanvankelijk sterk gelden, later greep zij alleen in als er aanleiding toe was. Met de rechten van kerkpatroons moest men – tot de volledige opheffing van de patronaatsrechten in 1848 – terdege rekening houden. Maar als de benoemde in de ogen van de classis het ambt onwaardig was, bood deze krachtig tegenstand, temeer wanneer de kerkpatroon katholiek was. Het zijn dan ook naast de *acta* van de gemeente die van de classis, waarin we de gegevens aantreffen over de toelating van de beroepene.

De kosten van de predikantopleiding en hun salarissen werden bestreden uit de kerkelijke goederen die na 1580 door de overheid waren geconfisqueerd en in aparte fondsen waren ondergebracht onder beheer van rentmeesters. Deze zogenoemde gebeneficieerde goederen waren vooral afkomstig uit geseculariseerde pastoriegoederen, vicariegoederen, goederen van kapellanieën en broederschappen en aparte bijdragen van de vijf kapittels. Desalniettemin waren met name op het platteland de predikantsinkomens zo laag, dat veel predikanten een bijverdienste zochten in een nevenfunctie, die kon uiteenlopen van schout en notaris tot schoolmeester en dokter.

Aan deze situatie kwam een einde na 1795. Voortaan moest ieder kerkgenootschap zelf voor de kosten van haar bedienaren opdraaien. Uiteindelijk zouden alle kerkelijke bedienaren, ook de niet-gereformeerde, door de staat van een traktement worden voorzien. In de 20ste eeuw is deze verplichting afgekocht door de uitbetaling van een bedrag ineens aan de kerken. Wil men dus weten wat predikanten aan inkomsten trokken dan is men ten tijde van de Republiek aangewezen op de financiële administraties van de verschillende rentmeesters der kerkelijke goederen.

De ouderlingen, gekozen uit de belijdende lidmaten der gemeente, waakten over de zuiverheid van de gemeente. Zij oefenden toezicht en tucht uit op de leden door middel van het huisbezoek (visitatie), gewoonlijk voorafgaand aan de viering van het Avondmaal. Bij geconstateerde afwijking van leer en zeden kon dit leiden tot het plaatsen onder censuur van de betrokkene, dat wil zeggen tijdelijke uitsluiting van het Avondmaal. Bij halsstarrig gedrag was zelfs excommunicatie mogelijk, dat wil zeggen afsnijding van de gemeente. De kerkenraad trad op tegen hardnekkige uitwassen, zoals de carnavalsviering, het St Nicolaasfeest en het St Maartenfeest, die als verfoeilijke overblijfselen uit de roomse 'santenkraam' werden beschouwd.

De diakenen waren belast met de zorg voor de armen onder de gemeenteleden. Samen met ouderlingen bezochten zij de zieke gemeenteleden. In sommige grotere gemeenten fungeerde de diaconie los van de kerkenraad en maakte daarvan dan geen deel uit. De diaconie opereerde naast de soms nog aanwezige parochiële armmeesters of H. Geestmeesters, die onder toezicht stonden van de wereldlijke overheid en wier werkzaamheid zich in principe uitstrekte tot alle inwoners van de parochie.

Na 1816 werden de stoffelijke belangen van de plaatselijke kerken toevertrouwd aan het college van kerkvoogden, in zekere zin de opvolgers van de vroegere kerkmeesters. Zij beheerden de kerkelijke goederen onder oppertoezicht van de koning en werden benoemd door het nieuw ingestelde college van notabelen, gekozen uit aanzienlijkste lidmaten. De eveneens nieuw ingestelde provinciale colleges van toezicht oefenden toezicht uit op het beheer van de kerkelijke goederen door de kerkvoogdij. Zij werden aangewezen door de koning uit de leden van het provinciaal kerkbestuur en de leden van Gedeputeerde Staten, meestal met inbegrip van de gouverneur.

De koster was belast met het onderhoud van de kerk en het kerkhof. Hij kreeg hiervoor een bescheiden vergoeding, die voor een deel uit de vroegere kosterijgoederen werd opgebracht. In veel gemeenten trad de koster tevens op als schoolmeester, voorzanger en doodgraver, kerkelijke ambten die eveneens onder toezicht van de classis stonden. Bij de benoeming van de kosters/schoolmeesters (en organisten) was de inmenging van de overheid merkbaar. Goed en (politiek) betrouwbaar onderwijs was in het belang van de publieke zaak. Soms leidde dat tot conflicten met de kerk. Door de onderwijswetgeving in de 19de eeuw werd het kosterambt beperkt tot zijn eigenlijke kerkelijke taken.

Organist van de Nicolaikerk in Utrecht, N.F. Bos, 1914

Gedrukte bronnen en literatuur

A. van Ginkel, *De ouderling. Oorsprong en ontwikkeling van het ambt van ouderling en de functie daarvan in de Gereformeerde kerk der Nederlanden in de 16e en 17e eeuw* (Amsterdam 1975)

G. Groenhuis, *De predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ca. 1700* (Groningen 1977)

Kerkebladen

F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* (2 dln.; Dordrecht 1996). Zie voor de periode daarna: M.W.L. van Alphen, *Nieuw kerkelijk handboek, tevens Compleet Predikantenboek* Met als bijlagen provinciale lijsten van hervormde predikanten per gemeente. De Utrechtse lijst is verschenen in het handboek van 1910.

H. Verloren van Themaat, ed., 'Visitatie der kerken ten platten lande in het Sticht van Utrecht, ten jare 1593', *BMHG,* VII (1884) 186-267

4.3 Kleine kerkgenootschappen

Remonstrantse broederschap

De remonstrantse gemeenten kennen een kerkenraad, een diaconie en een college van collectanten. Classes en synoden bestaan niet; de Algemene Vergadering vormt het hoogste bestuursorgaan. Remonstrantse predikanten worden opgeleid aan het remonstrants seminarium in Amsterdam, vanaf 1872 in Leiden.

De Evangelisch-lutherse Kerk

De lutherse gemeenten worden bestuurd door een kerkenraad of consistorie, bestaande uit de predikant, ouderlingen en diakenen. In Utrecht bestond bovendien nog een grote kerkenraad, waarin ook oud-kerkenraadsleden zitting hadden en die het belangrijkste orgaan van de gemeente was. In de 19de eeuw nam het nieuw ingestelde college van kerkrentmeesters het beheer over de kerkelijke eigendommen van de kerkenraad over. Evangelisch-lutherse predikanten werden opgeleid in Duitsland en vanaf 1816 aan het luthers seminarium in Amsterdam.

Doopsgezinden

De doopsgezinde gemeenten zijn geheel zelfstandig en op geen enkele manier onderworpen aan een meerdere vergadering. Eigenlijk was er nauwelijks sprake van een kerkorganisatie. Dat had alles te maken met hun afwijzende houding tegenover de

kerk als instituut. De autonomie stopte niet bij de gemeente, maar werd doorgetrokken naar de gemeenteleden zelf. Tweespalt binnen gemeenten was dan ook aan de orde van de dag. De afkeer van iedere vorm van institutionalisering verklaart ook waarom er weinig werd opgeschreven.

De doopsgezinde voorgangers worden 'vermaners' of 'leraars' genoemd. Dit konden ook gewone gemeenteleden zijn die het Woord verkondigden. Hun benoeming was niet door enige kerkorde geregeld. Zij konden worden beroepen, gekozen of door het lot worden aangewezen. Hetzelfde gold voor de oudsten, die het bestuur van de gemeente uitmaakten. Pas later werd een opleiding van predikanten in Amsterdam in het leven geroepen. De Utrechtse gemeente kende tot 1813 ook nog een college van contribuerende broeders, waarvan de leden zich verplicht hadden met een bijdrage de betaling van de predikant te garanderen. Daardoor hadden zij grote invloed en bepaalden het gezicht van de gemeente.

De evangelische broedergemeente

De broedergemeente te Zeist kende een voor de Hernhutters typische sociale organisatie. De leden waren naar burgerlijke staat en geslacht ingedeeld in zogenoemde 'koren' en leefden, voor zover niet gehuwd, in eigen koorhuizen. De predikant werd door het bestuur van de (Duitse) kerkprovincie benoemd. Een *Ältestenrat,* later oudstenraad, vormde het kerkbestuur en werd gekozen uit de gemeenteleden, evenals de andere kerkelijke functionarissen. Door de internationale organisatiestructuur waren kerkelijk functionarissen nogal mobiel. Een bijzondere bron voor de geschiedenis van het gemeenteleven vormen de *diaria* (dagboeken) van de gemeente, waarin melding wordt gemaakt van de diensten en hun liturgische aankleding (preekinhoud, visuele uitbeelding, muzikale omlijsting). De koren hielden hun eigen diaria bij, zoals de ledige (ongehuwde) broeders, die alles optekenden over veranderingen in het ledenbestand, materiële aangelegenheden, de in eigen beheer gevoerde nering, maar ook over belangrijke maatschappelijke gebeurtenissen zoals de onrust in Zeist in de patriottentijd in 1787.

De broedergemeente is internationaal georiënteerd. Veel van haar kerkelijke dienaren – en vaak ook de gemeenteleden – hebben verbindingen met gemeenten elders of belanden in de zendingsgebieden van de broedergemeente, met name in Suriname. Gegevens over hen kunnen dus over verschillende broedergemeentearchieven in binnen- en buitenland worden aangetroffen.

■ **Kerkelijk leven in Zeist**
Afscheid van zes onderwijskrachten van de Comeniusschool van de broedergemeente in de kerk van de evangelische broedergemeente te Zeist, 1977

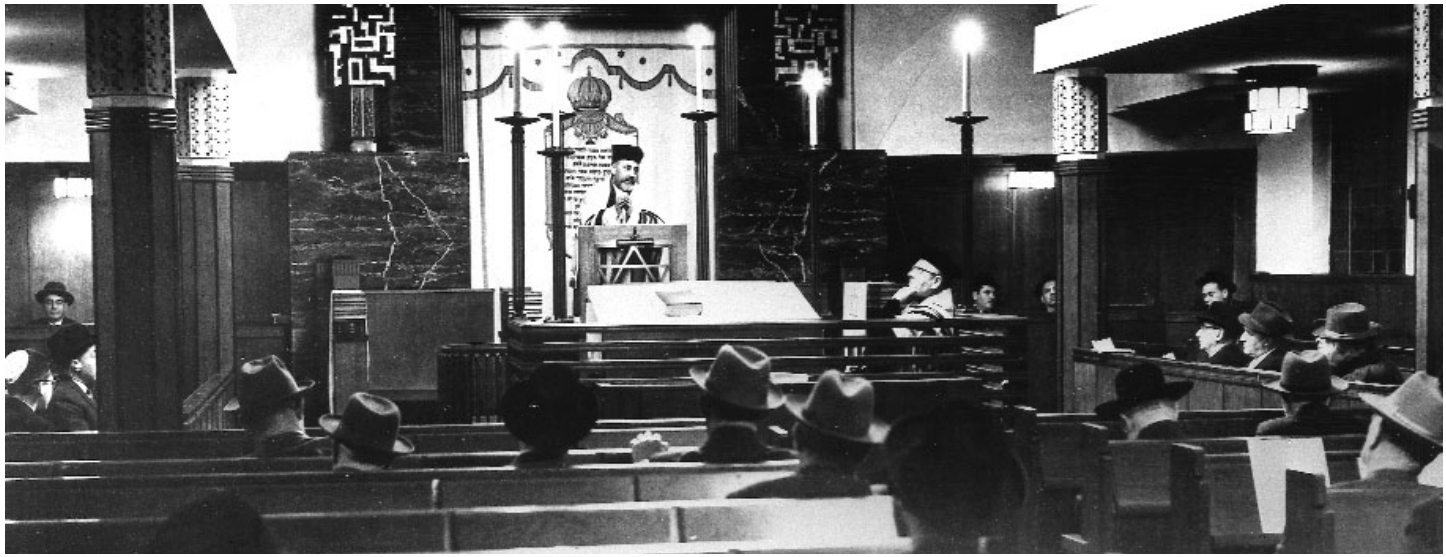

Synagoge aan de Springweg in Utrecht tijdens een godsdienstoefening met opperrabijn E. Berlinger, 1962

De joodse gemeenten
Aan het hoofd van de joodse gemeenten staat de kerkenraad (vroeger parnassijns geheten), die de kerkelijke functionarissen benoemt en ontslaat. De belangrijkste is de rabbijn, die als geestelijk leidsman toezicht houdt op de gemeente en de joodse rituelen. De Utrechtse gemeente had overigens vanaf 1917, toen zij hoofdsynagoge was geworden, een opperrabbijn, die werd benoemd door het synagogaal ressort. Het armbestuur wordt benoemd door de kerkenraad. Een bijzonder orgaan van de kerkelijke gemeente is het begraafcollege.

Gereformeerde en andere afscheidingskerken
De instellingen van de gemeenten in de verschillende afscheidingskerken zijn praktisch gelijk aan die binnen de hervormde kerk. Men kent dus predikanten (of voorgangers), ouderlingen en diakenen. Soms treft men in gemeenten zonder predikant de 'lerend ouderling' aan, die voorgaat in de kerkdienst, daar zelf preekt of een bestaande preek voorleest. Nergens kent men bij de afgescheidenen de kerkvoogdij. Soms berust de zorg voor het materiële bij de kerkenraad, soms, zoals in de gereformeerde kerken, bij de commissie van beheer, een commissie van de kerkenraad.

In 1854 richtten de afgescheidenen een eigen predikantenopleiding op in Kampen, terwijl de door Abraham Kuyper in 1880 gestichte Vrije Universiteit te Amsterdam ook een theologische faculteit kende. De beide instellingen leveren vanaf 1892 predikanten aan de toen opgerichte gereformeerde kerken van Nederland. Na 1944 kwam een tweede predikantenopleiding in Kampen tot stand: die van de vrijgemaakt-gereformeerden. De christelijk-gereformeerden hebben een eigen seminarie in Apeldoorn.

———

Literatuur

G. Bloemendaal, *Biografische naamlijst van Remonstrantse professoren, predikanten en proponenten* (Utrecht 1977)

Th.A. Fafie e.a., red., *Hoe het Lutherde in Nederland. De geschiedenis van de Lutherse gemeenten in Nederland* (2 dln.; Woerden, 1994 en 1997)

Gemeenten en predikanten van de gereformeerde kerken in Nederland (Leusden 1992). Bevat een overzicht van de predikanten per gemeente vanaf 1834 en publicaties over de geschiedenis van deze gemeenten.

Kerkebladen

J. Loosjes, *Naamlijst van predikanten, hoogleeraren en proponenten der Lutherse kerk in Nederland; biographie en bibliographie* ('s-Gravenhage 1925)

———

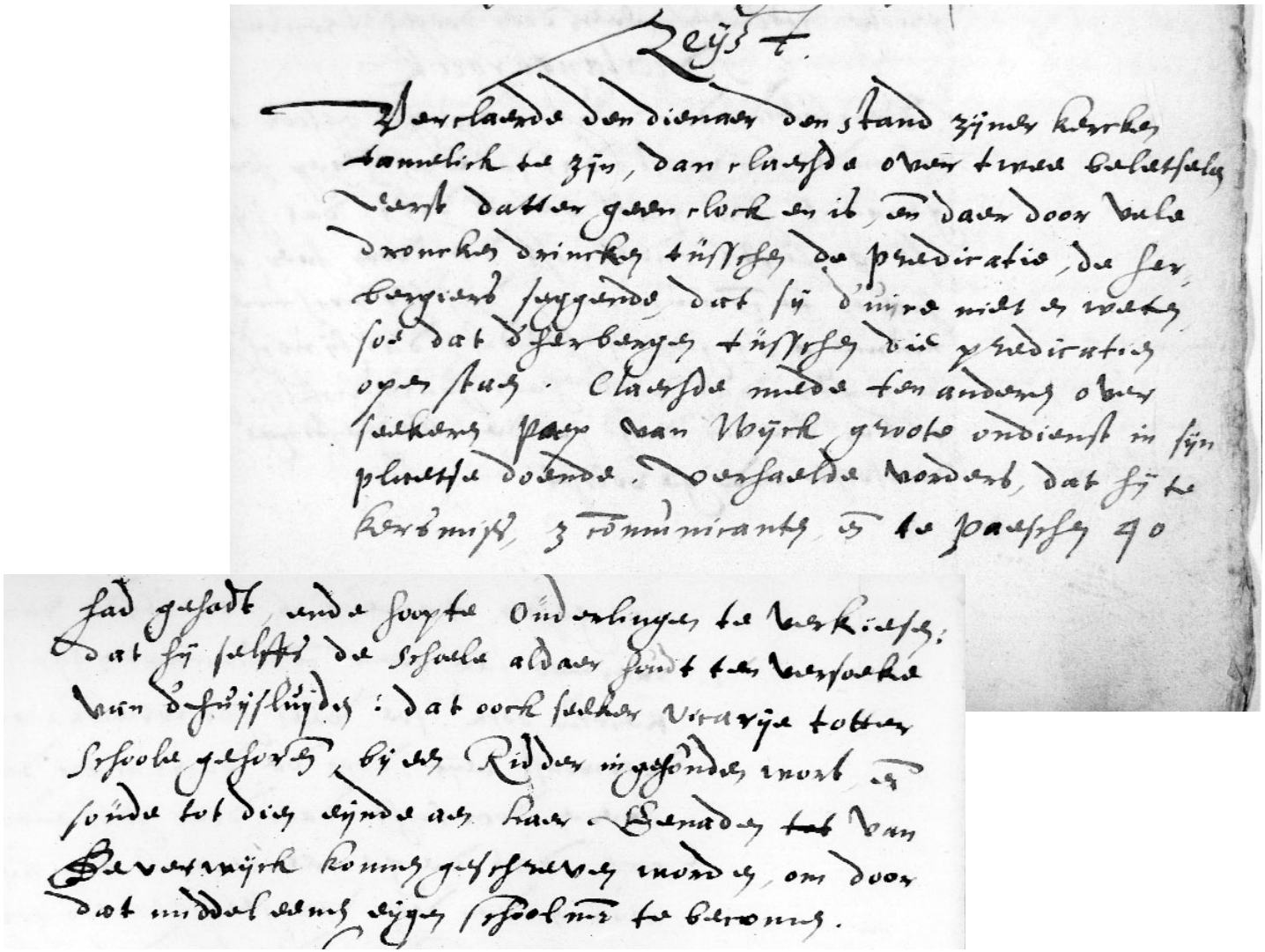

■ **Kerkelijk leven in Zeist**

In het jaar 1606 vond er in Utrecht een bijzonder synode van de hervormde kerk plaats, bijeengeroepen door de Staten van Utrecht. Verschillende predikanten deden uit de doeken hoe het met hun gemeente was gesteld. De predikant van Zeist legde de volgende verklaring af:

'Verclaerde den dienaer den stand zijner kercken tamelick te zijn, dan claechde over twee beletselen: eerst datter geen clock en is, ende daerdoor vele droncken drincken tusschen de predicatie, de herbergiers seggende, dat sij d'uijre niet en weten, soedat d'herbergen tusschen die predicatien openstaen. Claechde mede ten anderen over seeckeren paep van Wijck, groote ondienst in sijn plaetse doende. Verhaelde vorders, dat hij te Kersmiss 3 communicanten ende te Paeschen 40 had gehadt ende hoopte ouderlingen te verkiesen; dat hij selffs de schoele aldaer houdt ten versoeke van d'huijsluijden; dat oock seeker vicarije, totter schoole gehorende, bij een ridder ingehouden wort, ende soude tot dien eijnde aen haer Genaden Van Beverwijck konnen geschreven worden om door dat middel eenen eijgen schoolmeester te becomen.'

5 Parochianen/lidmaten

…dat zij bij het afleggen harer belijdenis en vooral onder het gebed een oprecht voornemen had opgevat om voor God te leven…

Over het gelovige kerkvolk – bij de katholieken parochianen en bij de protestanten lidmaten genoemd – is in de kerkelijke archieven minder opgetekend dan over de ambtsdragers. Dat geldt vooral voor de periode van de middeleeuwen. Er zijn niet alleen minder archivalische bronnen uit die tijd overgeleverd, maar er werd ook minder opgeschreven. Bovendien kwam de aandacht voor het individu pas na de Renaissance goed op gang, wat zich vertaalde in een toename van egodocumenten als dagboeken, memoires e.d. Toch wilt u natuurlijk namen van parochianen of lidmaten weten, bijvoorbeeld om te kunnen bepalen welke bevolkingsgroepen in uw gemeente tot welke kerkgenootschappen behoorden. Was de rijke bovenlaag katholiek of gereformeerd, of liep dit door elkaar? Kwam onkerkelijkheid meer voor onder landarbeiders dan onder middenstanders? Zijn er bepaalde beroepsgroepen die zich tot een bepaald kerkgenootschap aangetrokken voelden? Zo waren in Utrecht de hoveniers van de wijk Pijlsweerd traditioneel oud-katholiek en hun collega's in Abstede rooms-katholiek. Hoe zat dat met de sigarenmakers in Veenendaal of met de boeren in Cothen? Wie bedachten uw gemeente met schenkingen of legaten? Wanneer was de vrijgevigheid het grootst? Was het kerkvolk meer of minder orthodox dan hun herder? Wanneer wisten de katholieken in uw gemeente door te dringen tot vroedschap, gerecht of gemeenteraad? Hoe beleefde men plaatselijk tegenstellingen als: remonstrants en contra-remonstrants, rooms- en oud-katholiek, hervormd en afgescheiden of gereformeerd, vrijzinnig en orthodox, synodaal en vrijgemaakt gereformeerd, conservatief en progressief katholiek? Dit zijn vragen die bij uitstek op lokaal niveau kunnen worden uitgezocht en die verrassende afwijkingen van het landelijk patroon kunnen opleveren. En dan zouden we de hoofdzaak nog bijna vergeten: wat betekende het geloof voor de individuele parochiaan, in zijn kijk op de wereld, bij zijn dagelijks werk, voor zijn gevoelsleven?

Middeleeuwen

De registratie van doop, huwelijk en vormsel werd pas voorgeschreven door het concilie van Trente (1545-1563). De oudste bewaard gebleven doopregisters in de provincie Utrecht gaan terug tot de jaren '70 van de 16de eeuw (Abcoude en Amersfoort). De namen van middeleeuwse parochianen kennen we eigenlijk alleen wanneer zij 'zaken' doen met de kerk, bijvoorbeeld pachters die worden genoemd in de kerkelijke pachtregisters. Slechts in de zeer fragmentarisch bewaard gebleven archieven van de kerkelijke rechtbanken kunnen we dieper doordringen tot de individuele parochiaan, namelijk wanneer deze werd beschuldigd van een clandestien (kerkrechtelijk ongeoorloofd) huwelijk of – nog erger – ketterij. Gegevens over absoluties (met boetes) wegens clandestiene huwelijken, maar ook over vooraf verleende huwelijksdispensaties zijn te vinden in de rekeningen van de bisschoppelijke officiaal (voorzitter van de bisschoppelijke rechtbank) en van de officialen van de aartsdiakens, waarvan die van de Dom redelijk goed bewaard zijn gebleven.

In de steden en soms ook in de dorpen bestonden broederschappen, waarvan vele parochianen lid waren en die gericht waren op de uitoefening van devotiepraktijken binnen de parochie. Hun namen en soms andere bijzonderheden zoals gedane schenkingen en stichtingen van vicarieën zijn in de archieven van deze broederschappen terug te vinden. De doelstellingen van de broederschappen waren divers van aard. Door hun bijdrage geloofden de leden niet alleen een Gode welgevallig werk te verrichten, maar ook hun eigen zaligheid zeker te stellen. Er waren broederschappen ter verering van het Heilige Sacrament, het Heilige Kruis, Onze Lieve Vrouw of een van de talloze, vaak lokaal gebonden heiligen. Daarnaast werden speciale broederschappen gesticht voor de bouw van een kerk, tot bekostiging van de begrafenis van vreemdelingen en andere goede werken. Ook de in gilden verenigde handwerkslieden vormden broederschappen onder de schutspatroon van hun professie. Zo kenden de smeden St Eloy als beschermheilige en schaarden de schilders zich onder St Lucas.

Al deze broederschappen hadden hun eigen kapel of altaar in de kerk, waaraan op vaste dagen missen werden gelezen door een speciaal aangestelde kapelaan of vicaris (ook wel *rector* genoemd). Bij overlijden werd een requiem-mis opgedragen of gezongen, vaak ook op de sterfdag. Eens per jaar werd een feestelijke maaltijd gehouden om de onderlinge band te verstevigen.

Hoewel lang niet altijd de archieven van middeleeuwse broederschappen bewaard zijn gebleven, heeft in de late middeleeuwen in vele parochiekerken, in de steden zowel als op het platteland, een veelheid aan religieuze activiteiten bijna dagelijks plaatsgevonden, waarvan vele op het conto van de lekenbroederschappen zijn te schrijven. Vooral de stad Utrecht telde veel broederschappen, liefst 42 in totaal (waarvan althans archief is bewaard gebleven). Buiten de stad Utrecht is weinig bewaard gebleven. Uitzonderingen vormen de archivalia van de Kalendebroederschap te Oudewater, 15de-16de eeuw, de St Annabroederschap te Woudenberg (vindplaats: GA Amersfoort) en de OLV broederschap te Vleuten. De twee laatstgenoemde, nog steeds bestaande broederschappen hebben de Reformatie overleefd door een aanpassing aan de veranderende omstandigheden.

Een bijzondere vorm van lokale uitingen van vroomheid waren de pelgrimages. Deze gaven vaak aanleiding tot de stichting van bijzondere broederschappen, niet alleen in de bedevaartplaats zelf (die de processies organiseerden, de kapel en wonderdadig beeld onderhielden en de inkomsten beheerden), maar ook in parochies van waaruit periodiek de bedevaart werd georganiseerd. In de provincie bestonden de volgende bedevaartsoorden: Amerongen (St Cunera), Amersfoort (OLV), Houten (OLV), Kockengen (OLV), Oostbroek (St Laurentius), Rhenen (St Cunera), Utrecht (St Maarten in de Domkerk, St Bernoldus in de Pieterskerk, OLV in de Buurkerk en de Oudmunsterkerk, en St Machutus in de Jacobikerk) en IJsselstein (OLV). Middeleeuwse bedevaarten zijn gedocumenteerd in mirakelboeken, kronieken en rekeningen. Het mirakelboek van de OLV-bedevaart te Amersfoort is uitgegeven.

Over middeleeuwse feestdagen, zoals dat van de parochieheilige of Sacramentsdag, waarbij vaak processies werden gehouden, zijn gegevens te vinden in de, overigens weinige, bewaarde rekeningen van kerkmeesters. In het Domarchief vindt men een rekening uit 1519 van de kerkmeesters van Rhenen. Hierin worden de uitgaven van het Cunerafeest verantwoord: trompetters, twee 'tamerijnen' (tamboerijnen], een 'bonger' (trommelslager), een fluitspeler en enkele speellieden uit Den Bosch en Utrecht, zwaarddansers en toortsen voor de processie.

Na de Reformatie

Over de samenstelling van het kerkvolk in de periode na de Reformatie is veel meer bekend. De gereformeerden namen de door de katholieke kerk ingevoerde registratie van doop en huwelijk over en legden daarnaast lidmatenregisters aan. De andere protestantse kerken volgden hen hierin. Vanaf het midden van de 17de eeuw zijn deze registers vrij volledig overgeleverd, vanaf de 18de eeuw nog aangevuld met de begraafregisters. Ook de katholieke staties en parochies registreerden dopen en huwelijken, maar dit gebeurde wat later en aanvankelijk minder zorgvuldig. Lidmaten kent de katholieke kerk niet, wel werden soms registers van paschanten aangelegd, personen die de verplichte communie met Pasen hadden gedaan. In 1811 werd de Burgerlijke Stand ingevoerd en moesten de kerkelijke DTB-registers als retro-acta (oude bewijsstukken) bij de overheid worden ingeleverd. Sindsdien worden zij als apart fonds in de rijksarchieven bewaard. Overigens hebben de kerken dit voorschrift niet altijd nageleefd en soms slechts kopieën ingeleverd. In dat geval berusten de originelen nog in de archieven van de kerkelijke gemeente. Vanaf 1850 – en in sommige gemeenten al eerder, zoals Utrecht – zijn Bevolkingsregisters aangelegd. Hierin is ook de kerkelijke gezindte vermeld. Wilt u een overzicht van de aantallen leden van de verschillende kerkgenootschappen in uw gemeente, dan kunt u terecht bij de sinds 1851 gepubliceerde *Gemeenteverslagen,* en de tienjaarlijkse *Uitkomsten van de volkstellingen.* Deze zijn ook op cd-rom verschenen, waarbij uitkomsten van 1899 zijn opgenomen in een database, waarmee de onderzoeker zelf allerlei berekeningen kan uitvoeren. Die uit 1809, 1829 en 1849 zijn verwerkt in J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964). Bevat onder andere de aantallen communicanten in het aartspriesterschap Utrecht in 1656, 1726, 1758, 1775, 1805/1807 en de aantallen geloofsgenoten per kerkelijke richting in de gemeenten van de provincie Utrecht in 1809, 1829 en 1849. Zo kunt u ook de ontwikkeling in de tijd volgen en proberen de veranderingen te verklaren.

In de gereformeerde lidmatenregisters worden ook nieuwe lidmaten geregistreerd, die van elders komen. Zij hebben dan een attestatie (een verklaring van geen bezwaar) van hun vorige predikant overlegd. Soms zijn deze attestaties bewaard gebleven.

De meer welgestelde parochianen of lidmaten konden zich permitteren een graf in de kerk te kopen voor henzelf en hun familie. Tot de 19de eeuw werden de katholieken overigens in of rond de gereformeerde kerken begraven.

De gereformeerde kerken controleerden tot in de 20ste eeuw het gedrag van haar lidmaten. Bij overspel, hoererij, openbare dronkenschap, criminaliteit en ander onzedelijk gedrag kon een lidmaat ter verantwoording worden geroepen door de kerkenraad. Deze kerkelijke tucht of *censura morum* werd aangetekend in de acta, die dan ook een beeld kunnen geven van de normen die men in uw gemeente hanteerde. Ook de classicale acta

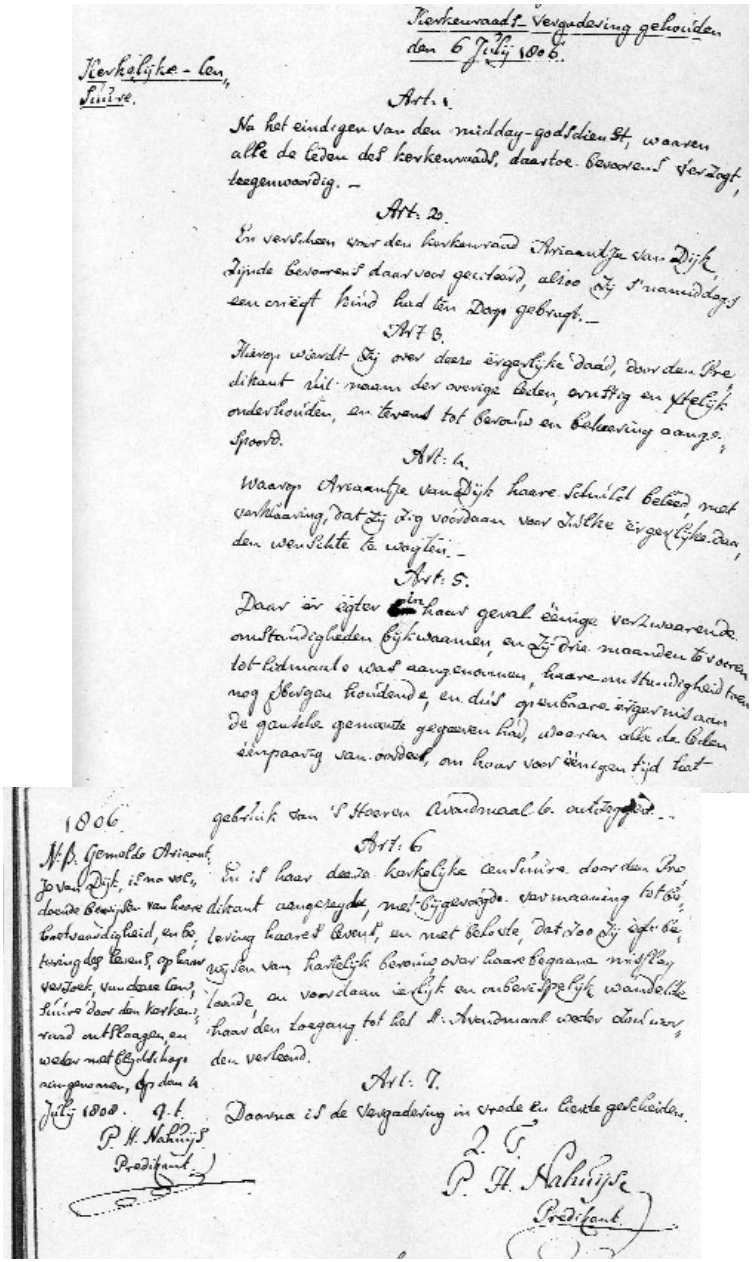

Kerkelijke - en Schrive.

Kerkenraads Vergadering gehouden den 6 July 1806.

Art. 1.
Na het eindigen van den midday-godsdienst, waaren alle de Leden des kerkenraads, daartoe bevorens verzogt, tegenwoordig. –

Art. 2.
En verscheen voor den kerkenraad Adriaantje van Dijk, dijnde bevorens daartoe geroepen, alwaar zij 's maandags een onecht kind had ten Doop gebragt. –

Art 3.
Hierop werdt zij over deze eigenlijke daad, door den Predikant uit naam der overige Leden, ernstig en stelijk ondervraagd, en vermaand tot berouw en bekeering aangespoord.

Art. 4.
Waarop Adriaantje van Dijk haare schuld beleed, met verklaaring, dat zij zig voordaan voor dusdanige eigenlijke daden wenschte te wagten. –

Art. 5.
Daar in zijner haar geval eenige verzwarende omstandigheden bijkwamen, en zij drie maanden te voren tot Lidmaate was aangenomen, haare onstandigheid hen nog overgaan houdende, en dus openbare eigenwis aan de gantsche gemeente gegeven had, waarvan alle de Leden eenpaarig van oordeel, om haar voor eenigen tijd tot

1806
gebruik van 's Heeren Avondmaal te admitteeren. –

Art. 6.
N.B. Gemelde Adriaantje van Dijk, is mede voor deeze Reize van haare distant aangeseyde, met Bijgevoegde vermaaning tot Godsvrugtigheid, en bij leving haaren Eevent, en met belofte, dat zoo zij eigenlijke rijzing des Leevens opbaar wijden van hartelijk bevoing over haare begane misslag verzoek, van deeze Leen, liefde en voordaan eerlijk en onberispelijk wandelde Censure door den Kerken, haar den toegang tot het H. Avondmaal weder conform raad ontslagen, en weder met Eerlijkheyd den verleend.
aangenaam, op den 4 July 1806. q.t.
P. H. Nahuijs Predikant

Art. 7.
Daarna is de Vergadering in vrede en liefde gescheiden.
P. H. Nahuijs Predikant.

■ Kerkelijk leven in Zeist
Adriaantje van Dijk werd op de vergadering van de kerkeraad van Zeist op 6 juli 1806 gecensureerd wegens het krijgen van een onecht kind. Pas na twee jaar ontsloeg de kerkenraad haar van deze censuur

getuigen hiervan; een lidmaat kon hier in beroep gaan tegen strafmaatregelen als uitsluiting van het Avondmaal en afsnijding van de gemeente (excommunicatie).

Er zijn maar weinig bronnen die zich rechtstreeks uitlaten over de religieuze belevingswereld van het gelovige kerkvolk. In dagboeken, brieven, memoires, bekeringsgeschiedenissen en autobiografieën hebben sommige mensen hun persoonlijke geloofsopvattingen vastgelegd. Het zijn vooral het piëtisme (een vroomheidspraktijk die zich door middel van een verinnerlijkte geloofsbeleving afzet tegen de 'dode' orthodoxie) en de bevindelijkheid (een daaruit voortvloeiend streven naar een gevoelsmatig contact met God, soms gepaard gaand met een persoonlijke bekering) geweest, die de mensen ertoe hebben aanzet hun religieuze ervaringen op papier te zetten. Dit materiaal kunt u vinden in persoons- en familiearchieven. Zo bevinden zich in het familiearchief Wolleswinkel twee bekeringsgeschiedenissen van Christina van den Brink († 1817) en Grietje de Goede († 1831). Een ander voorbeeld betreft de boer Jan Barte Fockert (1721-1792) uit Spengen. Zijn eigenhandig geschreven autobiografie berust in fotokopie bij de Historische Kring Breukelen.

Een variant van de bekeringsgeschiedenis zijn de 'levenslopen' bij de evangelische broedergemeente in Zeist. Zij werden door de leden in de rijpheid hunner jaren eigenhandig neergeschreven (en voor hun laatste dagen aangevuld door naaste familieleden) en tijdens de begrafenisdienst voorgelezen. Zij geven een verslag van de omstandigheden die de betrokkene tot God hadden gebracht (soms na een enerverend leven, soms na een somber bestaan vol pessimistische heilsverwachtingen). Zij vormen een bijzondere bron voor de geschiedenis van de individuele vroomheid vanaf het midden van de 18de eeuw, doordat zij systematisch werden opgemaakt en bewaard. Doordat veel Duitstaligen deel uitmaakten van de gemeente zijn veel van deze levenslopen in het Duits gesteld. Zij bevinden zich in het archief van de predikant en oudstenraad.

Tijdens de periode van de Republiek werden als uitvloeisel van de katholieke reformatie in de staties nieuwe broederschappen opgericht, die minder gericht waren op uiterlijke devoties – dat was in de Republiek uiteraard ook onmogelijk geworden – maar meer een verinnerlijking van het geloofsleven voorstonden. Anders dan de middeleeuwse broederschappen, waarvoor naast de vaste devotionele rituelen ook de sociale contacten van belang waren, werden de nieuw opgerichte religieuze broederschappen opgezet en zorgvuldig begeleid door de parochiegeestelijkheid. Uitzonderingen vormden de broederschappen van OLV van Kevelaer, die in de 18de eeuw ontstonden, onder meer

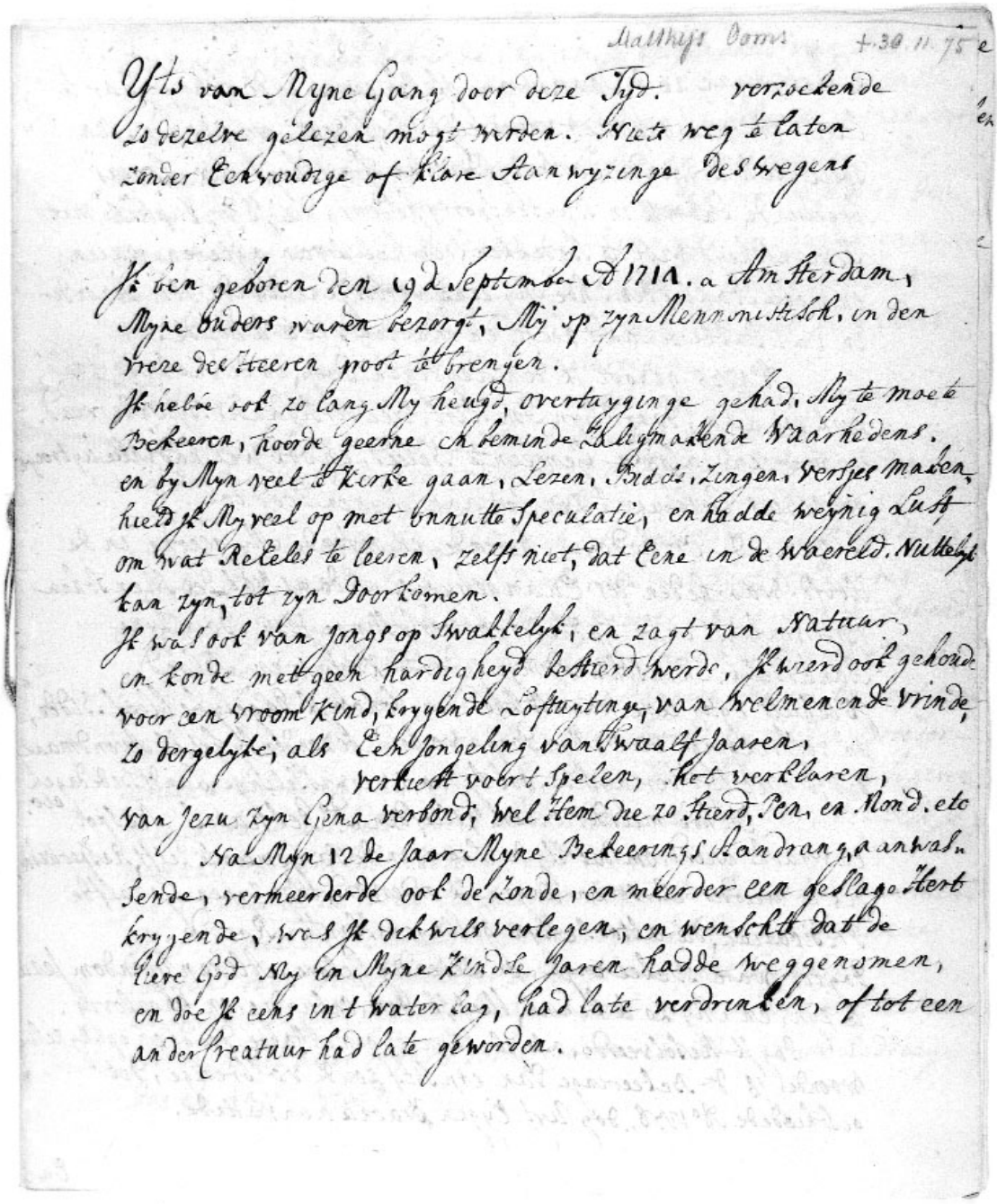

Matthijs Ooms +30.11.75

Yts van Myne Gang door deze Tyd. verzoekende
zo dezelve gelezen mogt worden. Niets weg te laten
zonder Eenvoudige of klare Aanwyzinge des wegens

Ik ben geboren den 19 d Septemb A 1714. a Amsterdam,
Myne ouders waren bezorgt, My op zyn Mennonistisch, in den
vreze des Heeren groot te brengen.
Ik hebbe ook zo lang My heugd, overtuyginge gehad, My te moete
Bekeeren, hoorde geerne en beminde Zaligmakende Waarhedens.
en by Myn veel te Kerke gaan, Lezen, Bidde, Zingen, Versjes maken,
hield Ik My veel op met onnutte Speculatie, en hadde weynig Lust
om wat Reteles te leeren, zelfs niet, dat Eene in de Waereld. Nuttelyk
kan zyn, tot zyn Doorkomen.
Ik was ook van jongs op Swakkelyk, en zagt van Natuur,
en konde met geen hardigheyd bestierd werde, Ik wierd ook gehoude
voor een vroom Kind, kryyende Loftuytinge, van welmenende vrinde,
zo dergelyke; als Een Jongeling van Swaalf Jaaren,
verkiest voort Spelen, het verklaren,
van Jezu zyn Gena verbond; wel Hem die zo stierd, Pen, en Mond. etc
Na Myn 12 de Jaar Myne Bekeerings Aandrang, aanwas-
sende, vermeerderde ook de Zonde, en meerder een geslage Hert
kryyende, was Ik dikwils verlegen, en wenschte dat de
lieve God My in Myne Kindse Jaren hadde weggenomen,
en doe Ik eens in t water lag, had late verdrinken, of tot een
ander Creatuur had late geworden.

■ **Kerkelijk leven in Zeist**
Levensloop van de hernhutter Mathijs Ooms (1714-1775), door hemzelf geschreven. Tijdens de uitvaartdienst van Ooms werd deze levensloop voorgelezen. Dit is een van de weinige in het Nederlands geschreven levenslopen

in Utrecht (1721) en Amersfoort (1750), en jaarlijks bedevaarten organiseerden naar de miraculeuze beeltenis van OLV te Kevelaer in Opper-Gelre. Zij kwamen voort uit een lekeninitiatief en in hun besturen bleef de lekeninvloed in de regel groot ondanks pogingen om hen onder klerikale leiding te brengen. Het archief van de aan de parochie OLV Tenhemelopneming in Utrecht verbonden broederschap van OLV van Kevelaer, 19de-20ste eeuw, is bewaard gebleven en bevat onder andere stukken betreffende de organisatie van de processies. Ook het archief van de Amersfoortse broederschap is bewaard gebleven (vindplaats: GA Amersfoort). Publieke processies waren in de periode van de Republiek natuurlijk verboden. Na een periode van versoepeling na 1795 kwam er in 1848 een processieverbod, met uitzondering van die streken waar dat tot dan toe geoorloofd was geweest. De grens lag grofweg bij de grote rivieren. Het verbod werd pas in 1983 uit de grondwet geschrapt. In de tussenliggende periode zijn er echter tientallen lokale conflicten geweest met de overheid of andersdenken, zoals in Utrecht (1820, 1875), Montfoort (1834), Soesterberg (1844, 1856), Kockengen (1855, 1859) en IJsselstein (1937).

Tijdens en na de Verlichting ontstond een vloedgolf aan Genootschappen, Sociëteiten, Academies en Gezelschappen, die welomschreven maatschappelijke doelen nastreefden. Vele hiervan hadden een religieuze grondslag of waren vanuit de kerk opgezet. Zo ontstonden er op het eind van de 18de eeuw zendingsgenootschappen met als specifiek doel de bekering van de heidenen in de gekoloniseerde gebieden, als eerste het Zeister Zendingsgenootschap (1793) en vijf jaar later het Nederlandsch Zendelings Genootschap. Die zending richtte zich bijna uitsluitend op onze koloniën. Plaatselijk ontstonden afdelingen, waarvan de activiteiten in de lokale kerkelijke archieven zijn terug te vinden. In 1859 traden vele orthodoxe gelovigen uit dit zendingsgenootschap en ontstond onder meer de Utrechtsche Zendingsvereeniging. Die verenigingen hadden eigen opleidingscentra. Echt op gang kwam die zending trouwens pas aan het einde van de 19de eeuw.

Ook waren er genootschappen voor de inwendige (binnenlandse) zending. In Utrecht werd in 1909 de Stadszending opgericht om het geloof toegankelijk te maken voor de gewone mensen: de bestaande kerken werden als te deftig ervaren. De stadszending hield zich bezig met meisjesverenigingen, werk in ziekenhuizen en reclassering. Uit Engeland waaide een beweging over om de jeugd in aanraking te brengen met het evangelie. Daaruit ontstonden in 1833 de eerste Nederlandse zondagsscholen. In 1865 richtte men de Nederlandsche Zondagsschoolveree-

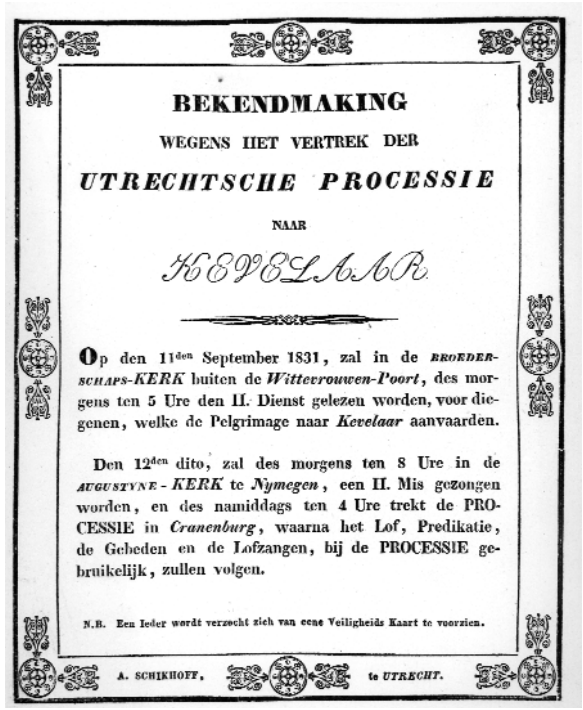

BEKENDMAKING

WEGENS HET VERTREK DER

UTRECHTSCHE PROCESSIE

NAAR

KEVELAAR

Op den 11den September 1831, zal in de BROEDERSCHAPS-KERK buiten de Wittevrouwen-Poort, des morgens ten 5 Ure den H. Dienst gelezen worden, voor diegenen, welke de Pelgrimage naar Kevelaar aanvaarden.

Den 12den dito, zal des morgens ten 8 Ure in de AUGUSTYNE-KERK te Nymegen, een H. Mis gezongen worden, en des namiddags ten 4 Ure trekt de PROCESSIE in Cranenburg, waarna het Lof, Predikatie, de Gebeden en de Lofzangen, bij de PROCESSIE gebruikelijk, zullen volgen.

N.B. Een Ieder wordt verzocht zich van eene Veiligheids Kaart te voorzien.

A. SCHIKHOFF, te UTRECHT.

Utrechtse processie in Kevelaer onder leiding van pastoor W.G.J. van Koevorden, OLV Tenhemelopneming, Biltstraat, ca 1929-1932

niging op. De jongelingsverenigingen richtten zich helemaal op de jeugd: de jongeren kregen catechisatie, maar ook werden spelletjes gedaan en vonden er discussies plaats. Tevens stonden ze aan de basis van diverse sport- en toneelverenigingen. Dat laatste ging niet zonder slag of stoot: strenge dominees vonden toneel een gruwel, die niet paste bij een goed christen. Na de emancipatie van de katholieken kregen zij hun eigen zendings- en jeugdverenigingen. Na de Tweede Wereldoorlog gingen veel van deze verenigingen op in het algemene jeugdwerk.

Niet direct aan de kerk gelieerd waren de vele verenigingen op sociaal-cultureel gebied, die onder invloed van de verzuiling ontstonden. In de 19de maar vooral aan het begin van de 20ste eeuw werden sociale of politieke doelstellingen in verenigingsverband nagestreefd. Kiesverenigingen (bijvoorbeeld Evangelie en Belijdenis in Amersfoort), vakverenigingen, diaconessenverenigingen, schoolverenigingen, verenigingen ter bestrijding van de armoede (St Vincentius a Paolo), zangkoren, tot de spreekwoordelijke geitenfokvereniging op gereformeerde grondslag of de rooms-katholieke duivenmelkersvereniging, alles werd onder de vlag van de eigen kerkelijke overtuiging vorm gegeven. Deze opdeling van de maatschappij langs religieuze scheidslijnen – de verzuiling – waaraan ook de niet-kerkelijken niet konden ontkomen, werd tot in de kleinste poriën van de maatschappij doorgevoerd. Op plaatselijk niveau waren de kerkelijke gemeenten zelf dragers van deze hokjesgeest. Verschillende tot dan toe neutrale verenigingen vielen uiteen, omdat de katholieken en protestanten ieder hun eigen weg gingen. Soms verdween een openbare school zoals in Vleuten, omdat alle leerlingen katholiek waren en na de oprichting van een katholieke lagere school, massaal overstapten.

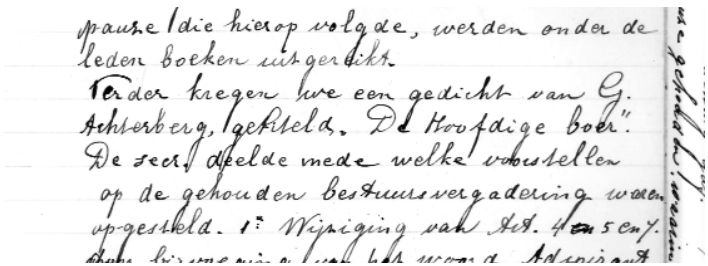
pauze / die hierop volgde, werden onder de
leden boeken uitgedeeld.
Verder kregen hun een gedicht van G.
Achterberg, getiteld „De Hoofdige boer".
De secr. deelde mede welke voorstellen
op de gehouden bestuursvergadering waren
op-gesteld. 1e Wijziging van Art. 4 en 5 enz.

Notulen van de Jongelingsvereniging 'Timotheus' te Neerlangbroek, waarvan de latere dichter Gerrit Achterberg een trouw lid was, 6 oktober 1923

Studentenkamp in 1954 van de Nederlandse Christen-Studenten Vereniging

De plaatselijke verenigingen, met zuivere religieuze doelen of als product van verzuiling, kan men beschouwen als semi-kerkelijke organisaties. Zij zijn (zeker in katholieke kringen) vaak ontstaan op initiatief en onder leiding van de plaatselijke geestelijkheid. De pastoor was veelal geestelijk leidsman en had een actieve rol bij de voetbalvereniging, de toneelclub en het zangkoor. De archiefjes van deze verenigingen zijn niet altijd overgeleverd. In het spoor der ontzuiling en secularisatie zijn er vele in rook opgegaan. Op plaatselijk niveau kunnen ze zijn beland bij de kerkelijke gemeente of berusten nog bij de laatste secretaris.

Gedrukte bronnen en literatuur

L.C.J.J. Bogaers, 'Broederschappen in laatmiddeleeuws Utrecht op het snijpunt van religie, werk, vriendschap en politiek', *Trajecta,* 8 (1999) 97-119

L.P.W. de Graaff, `De broederschappen op het platteland in de provincie Utrecht op het eind van de Middeleeuwen. Een inventarisatie', in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a., red., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving.* Aangeboden aan prof. dr. C. Dekker (Hilversum 1997) 233-244

H.A.M. Jongerius, 'De Broederschap der Ellendige Zielen aan de Buurkerk te Utrecht, 1436-1520', in: *Jaarboek Oud-Utrecht,* 1989, 9-36

W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* (9 dln.; herdruk Utrecht 1978). Vele pamfletten hebben betrekking op kerkelijke kwesties.

J. Leguijt, '"Wanneer een broeder of suster sterft, soe selmen se halen myt dat cruus". Religieuze lekenbroederschappen in het vijftiende-eeuwse Utrecht', in: *Jaarboek Oud-Utrecht,* 1994, 5-32

P. Lukkenaar, ed., *Mirakelboek Onser Lieven Vrouwen t'Amersfoert* (Amersfoort 1946)

Peter Jan Margry en Charles Caspers, red., *Bedevaartplaatsen in Nederland. Dl 1: Noord- en Midden-Nederland* (Amsterdam 1997)

P.J. Margry, *Teedere Quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland* (Hilversum 2000). Bevat een chronologisch overzicht van lokale conflicten in de 19de en de 20ste eeuw met bronvermeldingen.

P. Pennings, *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen. Opbouw, instandhouding en neergang van plaatselijke zuilen in verschillende delen van Nederland na 1880* (Kampen 1991)

C. Smits, *De afscheiding van 1834, dl. 4, provincie Utrecht* (Dordrecht 1980). Bevat lijsten van afgescheidenen

J.E.A.L. Struick, 'De weg naar de hemelpoort. Volksdevoties in Utrecht tijdens de late middeleeuwen', in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a., red., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving.* Aangeboden aan prof. dr. C. Dekker (Hilversum 1997) 214-232

P. Trio, 'Middeleeuwse broederschappen in de Nederlanden. Een balans en perspectieven voor verder onderzoek', *Trajecta,* 3 (1994) 97-109

———

■ **Kerkelijk leven in Zeist**
Commissie, vader, moeder en de wezen van het hervormd weeshuis in Zeist bij het vijftigjarig bestaan van het weeshuis , 1915

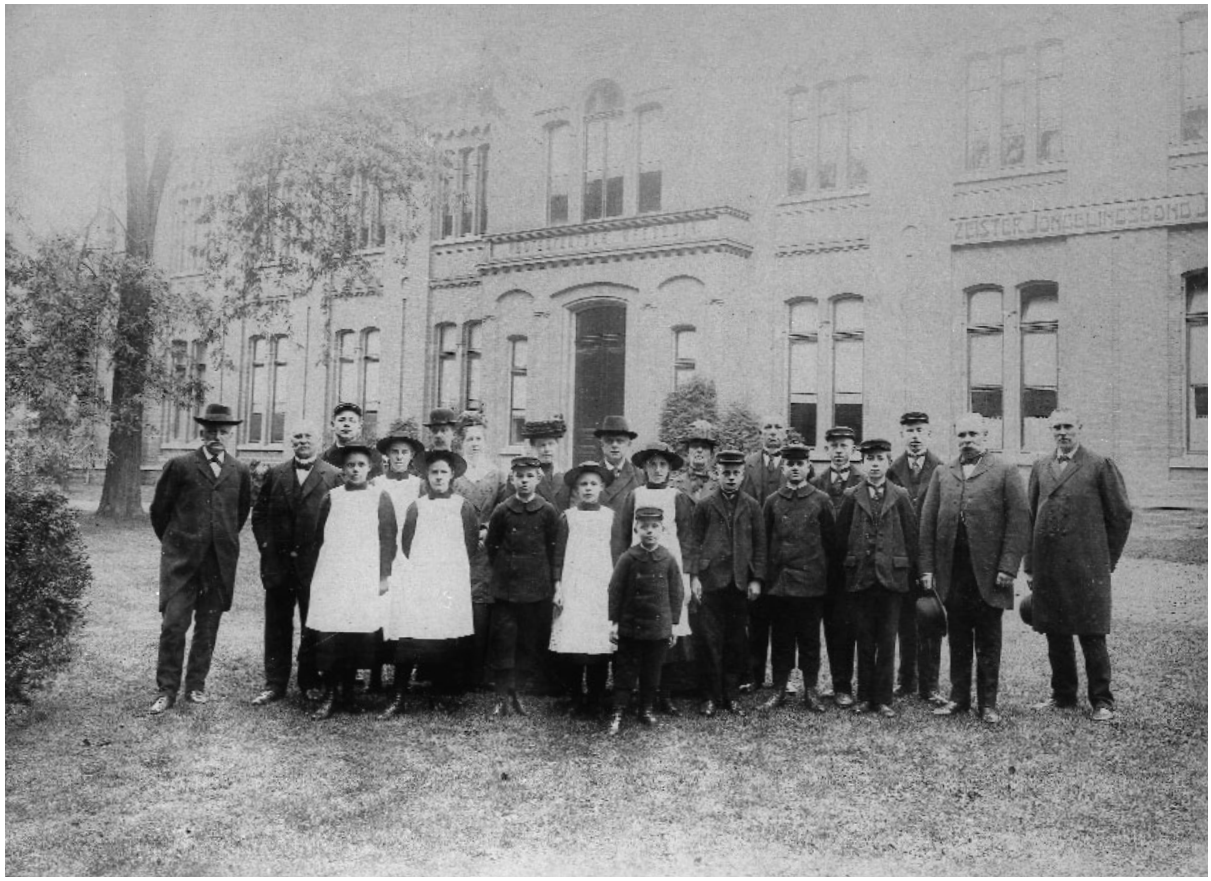

6 Kerkelijke goederen

…Voor de misbedienaars: zes roode en zes zwarte toogjes en twaalf choorkleedjes…

De meeste gemeenten/parochies beschikken over onroerend goed of kapitaal, dat vaak in de loop van eeuwen is opgebouwd. Het grootste deel hiervan is door schenkingen of erfstellingen verworven. In bepaalde gevallen zijn goederen in afzonderlijke stichtingen ondergebracht, waarvan de inkomsten ten goede komen aan de kerk. Hoe is de opbouw en wat is de omvang van de bezittingen in de loop der tijden geweest? Welk financieel beleid hebben de kerkmeesters of kerkvoogden gevoerd? Interessant is ook de bouwgeschiedenis van de kerk. Vaak is die wel uitgezocht en vastgelegd in publicaties. Meestal is echter nog veel aanvullend onderzoek te doen. Dit geldt ook voor de kerkelijke kunstschatten die bewaard zijn gebleven.

Middeleeuwen

Onder kerkelijke goederen (*bona ecclesiastica*) verstaat men tegenwoordig niet zozeer goederen die in eigendom zijn overgedragen aan de kerk, als wel goederen die vanwege hun bestemming (onderhoud van kerkelijke bedienaren, kerkelijke gebouwen e.d.) door de kerkelijke overheid 'geestelijk' waren gemaakt, dat wil zeggen onttrokken aan het wereldlijke en gebracht onder het kerkelijke recht. Op het eind der middeleeuwen ging de burgerlijke overheid zich in toenemende mate verzetten tegen de overdracht van onroerend goed aan de kloosters en abdijen. Hierdoor werden deze goederen namelijk onttrokken aan het burgerlijk rechtsverkeer en gemortificeerd (kwamen in de dode hand) met alle maatschappelijke nadelen van dien (vrijstelling van belasting, concurrentie met de daar geproduceerde producten).

Voor de lokale kerkgeschiedenis zijn vooral van belang de goederen die voor het instandhouden en goed functioneren van de parochie dienden. Hiervoor was bij de stichting een apart vermogen aangewezen. Dit vermogen werd tot de kerkelijke goederen gerekend en beheerd door een college van fabriek- of kerkmeesters. Op het eind der middeleeuwen oefende de lokale overheid in de meeste gevallen toezicht uit op het beheer van deze goederen, omdat zij zich verantwoordelijk voelde voor een adequate zielzorg. In de steden werden de kerkmeesters rekenplichtig aan het stadsbestuur en op het platteland aan het gerecht of aan de lokale heer als kerkpatroon. De inkomsten bestonden uit pachten en rentes, de uitgaven betroffen betalingen voor onderhoud en schoonmaken van de kerk, aanschaf en reparatie van liturgische voorwerpen, miswijn en misbrood, betalingen aan gelegenheidspredikers, de koster, processiekosten e.d. Uit de middeleeuwen zijn maar heel weinig rekeningen bewaard gebleven; een belangrijke uitzondering vormen de rekeningen van de kerkmeesters van de vier Utrechtse stadsparochies. Deze zijn deels gepubliceerd.

Naast de kerkfabriek bestonden er binnen de parochie andere fondsen zoals de pastorie- of pastoorsgoederen voor het levensonderhoud van de pastoor, de H. Geest- of armengoederen voor de parochiële armenzorg, de goederen gefundeerd voor zielmissen, en soms de kosterijgoederen voor de betaling van de koster.

Aan het pastoorsambt (*officium*) was een inkomen (*beneficium*) verbonden, betaald uit de pastoriegoederen, bestaande uit tienden, land en renten. Zonder een dergelijk vermogenscomplex kon geen parochie opgericht worden. In het Nederlands heette dit inkomen van de pastoor 'papelijke prebende' of 'papelijke prove'. Nog steeds treffen we toponiemen aan, die hiernaar verwijzen ('papenakker', 'papenerf', 'papenveld'). Naast de vaste inkomsten uit zijn beneficium ontving de pastoor giften van zijn parochianen in geld of natura.

De pastoriegoederen werden beheerd door de pastoor zelf, maar de boekhouding – voor zover daarvan sprake was – is nergens bewaard gebleven. Als u wilt weten om welke goederen het gaat, dan bent u aangewezen op stukken betreffende de parochiestichting, verkoop, verpachting e.d., te vinden in de archieven van de (aarts)bisschoppen en die van de vijf Utrechtse kapittels. Vervreemding van kerkelijke goederen (vooral van de kerkfabriek), moest door de bisschop worden geautoriseerd en aantekeningen hierover zijn ook terug te vinden in de zeer onvolledig overgeleverde rekeningen van diens vicaris-generaal.

De vicariegoederen, waaruit vóór de Reformatie de bedienaren van de altaren en memoriediensten werden betaald, kan de onderzoeker achterhalen in de oprichtingsakten, die zich in allerlei archieven kunnen bevinden.

In het archief van de rooms-katholieke parochie Abcoude is een memorieboek uit de 15de/16de eeuw bewaard gebleven. Hierin werden de memoriediensten genoteerd met gegevens over de stichters, de personen aan wie de uitbetalingen moesten

worden gedaan en over de vorm van de liturgie (uitgegeven in de *AAU,* 44 (1919) 1-99.

Een heel specifieke bron voor kerkelijke goederen biedt de in 1586 door de Staten van Utrecht verordonneerde inventarisatie van deze toen door de provincie en de lokale overheden in beheer genomen goederen. De rekening van Floris van Weede, ontvanger van de gebeneficieerde goederen, van alle pastorieën, vicarieën, kapellanieën, broederschappen en kosterieën in het Sticht Utrecht, is hiervan bewaard gebleven. Jammer genoeg is de opsomming van deze inventaris verre van volledig. Het bestaan van vele goederen werd door de ondervraagden verzwegen, hetzij om ze uit handen der calvinisten te houden, hetzij om er zelf beter van te worden.

Na de Reformatie

Met een door de Staten afgekondigde 'Ordre op de geestelijckheyt ende haere goederen' in 1580 werd de 'reformatie' van de geestelijke goederen ingezet. Het werd de geestelijkheid en de geestelijke corporaties verboden goederen te vervreemden. Er moest een overzicht worden gemaakt van deze goederen, zowel op het platteland als in de steden. De kapittels werden niet opgeheven, wel werden alle goederen verbonden aan vicarieën en fundaties bestemd *ad pios usus* (voor vrome doeleinden), zoals de opleiding en bezoldiging van predikanten, het onderwijs, de armenzorg en subsidies voor het onderhoud van kerkelijke gebouwen. De gereformeerde kerk vond dit aandeel veel te laag, wat in de stad Utrecht zo nu en dan tot grote politieke spanningen leidde. Met de kloosters werd korte metten gemaakt; hun bezittingen werden gebracht onder het beheer van de Staten; de monniken en nonnen kregen een uitkering tot hun dood. Tegen de bedoeling van de Staten kregen de steden (met name de stad Utrecht) een groot deel van de goederen van kloosters en broederschappen in handen. Zowel de stad als de Staten stelden een of meer rentmeesters aan voor het beheer van deze goederen

Het verbod van de katholieke eredienst bracht met zich mee, dat in de bestaande parochiekerken, en ook in die van kapittels en kloosters, voortaan alleen kerkelijke diensten volgens de gereformeerde leer mochten worden gehouden. In de praktijk kwam het er op neer, dat de parochiekerken (de kloosterkerken kregen in de meeste gevallen een andere bestemming of werden afgebroken) op last van de lokale overheid ter beschikking werden gesteld aan de gereformeerde gemeenten. Deze verkregen daarmee niet de eigendom van de kerkgebouwen, maar wel het exclusieve gebruiksrecht ervan. De gebouwen bleven ten dienste van de gehele parochie, en de kerkfabriek bleef intact. Omdat de rooms-katholieke kerk officieel verboden was, ston-

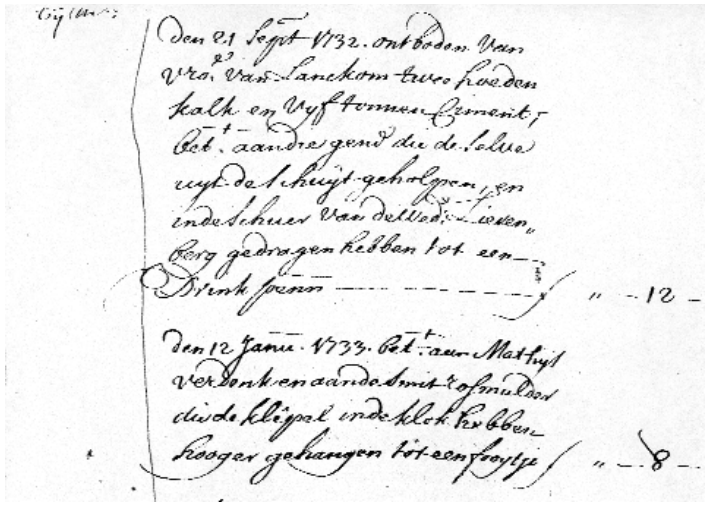
Den 21 Sept 1732. ontboden Van
Vra. Vas. Lanckom twee broeden
kalk en Uyt te vermeuren Cement,
Bet. aandre gene die de selve
uyt de schuyt gehaelden en
in de schuer Van de Weduwe Loken
Corg gedragen hebben tot een
Drink penn ---------- " -12-

den 12 Janu. 1733. Bet. aan Matthijs
verdonk en aande Smit Rosmulder
die de klippel in de klock Hebben
Hooger gehangen tot een soytje " -8-

■ **Kerkelijk leven in Zeist**
Fragment uit de rekening van de kerkmeesters van de hervormde kerk in Zeist, 1732/1733

den de goederen van deze kerk dikwijls op naam van vooraanstaande parochianen.

Met de Bataafse Omwenteling in 1795 trad opnieuw een grote verandering in. De scheiding van kerk en staat kwam definitief tot stand met het decreet van de Nationale Vergadering van 5 augustus 1796. De Staatsregeling van 1798 schreef voor dat 'elk kerkgenootschap zorgt voor het onderhoud van Zijnen Eeredienst, deszelfs bedienaren en gestichten'. In samenhang daarmee werden 'alle geestelijke Goederen en Fondsen, waaruit te voren de Tractamenten, of Pensioenen, van Leeraaren of Hoogleeraaren der voormaals Heerschende Kerk, betaald werden' genationaliseerd. Later, onder koning Willem I, zouden zij aan de staatsdomeinen worden toegevoegd. Alle kerkelijke bezittingen die sedert de Reformatie door schenking of aankoop werden verworven, bleven uiteraard ongemoeid. Voor de plaatselijke gemeenten betrof dit de eigen diaconieën, liturgische voorwerpen en sommige aanbouwsels. Dat gold zowel ten aanzien van de gereformeerde als van de andere kerken.

Als overgangsregeling werd de predikanten van de gereformeerde (hervormde) kerk gedurende drie jaar een traktement uit de staatskas in het vooruitzicht gesteld, daarna moest de kerk zichzelf bedruipen. Ook moesten de kerkgebouwen en pastorieën, voor zover niet op kosten van de kerk zelf gebouwd, op basis van billijkheid worden herverdeeld. In de provincie Utrecht kwam alleen de Catharijnekerk in handen van de katholieken. De klokken en de torens werden eigendom van de burgerlijke gemeenten. In 1808 is een regeling ingevoerd, waarbij de 'kerkelijke leraars' een vergoeding kregen uit 's rijks kas. Pas enkele jaren geleden is deze verplichting door de overheid afgekocht, waarmee de 'zilveren koorden' tussen kerk en staat zijn doorgesneden.

Na de invoering van het Algemeen Reglement in 1816 en de daarop volgende provinciale reglementen op de administratie der kerkelijke goederen (Utrecht: 1823) werden de goederen van de hervormde gemeente beheerd door het nieuwe college van kerkvoogden. Een college van notabelen, gekozen door de mannelijke stemgerechtigde lidmaten, benoemde de kerkvoogden en controleerde hun werkzaamheden. Ook hier werd van staatswege toezicht uitgeoefend door een provinciaal college van toezicht. Bij de grondwetswijziging van 1848 verzwakte de band met de staat, wat leidde tot een nieuw Algemeen Reglement.

In 1866 werd een nieuw, onafhankelijk van de overheid staand algemeen college van toezicht ingesteld, met daaronder provinciale colleges van toezicht. De hervormde gemeenten herkregen hun vrijheid bij het beheer van hun bezittingen, maar konden zich op basis van vrijwilligheid onderwerpen aan het toezicht van dit nieuwe college. Na de invoering van de nieuwe kerkorde van 1951 kon de kerkvoogdij worden ondergebracht bij de kerkenraad. Het toezicht werd dan uitgeoefend namens de provinciale kerkvergadering. Ook het 'oude toezicht' en het 'vrije beheer' bleven bestaan.

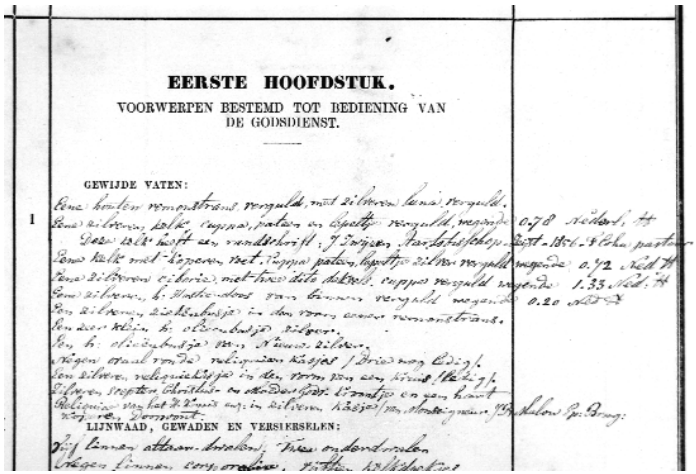

EERSTE HOOFDSTUK.

VOORWERPEN BESTEMD TOT BEDIENING VAN DE GODSDIENST.

GEWIJDE VATEN:

LIJNWAAD, GEWADEN EN VERSIERSELEN:

■ **Kerkelijk leven in Zeist**
Inventaris van de voorwerpen toebehorend aan de St Josephkerk in Zeist, 1861

Het kerkgebouw, het kerkinterieur en de voorwerpen van kerkelijke kunst komen natuurlijk bij uitstek voor onderzoek in aanmerking. De middeleeuwse kerkgebouwen zijn doorgaans al uitgebreid in publicaties beschreven, maar over de jongere kerkgebouwen uit de 19de en de 20ste eeuw kunt u vaak nog veel wetenswaardigs uitzoeken. Dit geldt ook voor elementen als muur- en plafondschilderingen, kerkelijk beeldhouw- en houtsnijwerk (doopvonten, altaren, koorbanken, heiligenbeelden, kruiswegstaties e.d.), grafstenen, grafmonumenten en rouwborden. Maar ook: waar en wanneer zijn de klokken gegoten en welke inscripties zijn erop aangebracht? Wie is de maker van het orgel en welke werkzaamheden zijn er in de loop der tijden aan uitgevoerd. Vele protestantse kerken hebben al dan niet oud Avondmaalszilver. Wanneer is het gemaakt en in welke stijl en door welke zilversmid? Is het in opdracht van de kerk gemaakt of heeft iemand het geschonken? Welke reden had de

schenker daarvoor? Dezelfde soort vragen kunnen we stellen over het katholieke kerkzilver, zoals reliekhouders, monstransen, cibories e.d. Vergeet ook de relieken zelf niet: van welke heiligen zijn ze afkomstig en hoe zijn ze in uw kerk terechtgekomen?

———

Gedrukte bronnen

F.A.L. van Rappard, ed., 'De rekeningen van de kerkmeesters der Geertekerk te Utrecht in de XVIe eeuw', *Archief van het aartsbisdom Utrecht,* 11 (1883) 259-346

F.A.L. van Rappard, 'De rekeningen van de kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht in de 15e eeuw', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap,* 3 (1880) 25-224

Literatuur

Monumenten Inventarisatie Project. Reeks gemeentelijke monumentenboeken in de provincie Utrecht waarin ook de kerkgebouwen worden behandeld.

D.G. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht. Historisch-juridische verhandeling, voornamelijk uit Utrechtsche gegevens samengesteld* (Utrecht 1905)

M.A. Vente, *Utrechtse orgelhistorische verkenningen. Bijdragen tot de geschiedenis der orgelcultuur in de Lage Landen tot omstreeks 1630* (Utrecht 1989)

H. Verloren van Themaat, *Geschiedenis der Vicarieën in de provincie Utrecht* (Utrecht 1880)

———

■ **Kerkelijk leven in Zeist**
Een der beide zilveren wapenbekers ten behoeve van de Avondmaalsviering, geschenk van graaf Willem Adriaan van Nassau, heer van Zeist, en zijn echtgenote Elisabeth van der Nisse, 1694. Deze beker is een onderdeel van het Avondmaals-servies dat nog steeds in de Oude Kerk in Zeist in gebruik is. Foto Hanneke Kortland, 1975

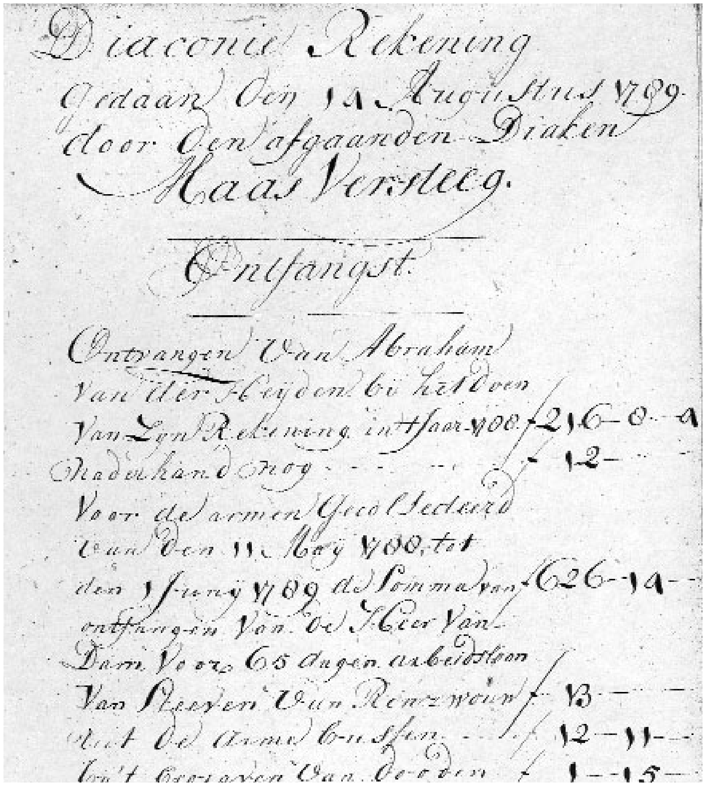

Diaconie Rekening
Gedaan Den 12 Augustus 1789.
door Den afgaanden Diaken
Maas Versteeg.

Ontfangst.

■ **Kerkelijk leven in Zeist**
Fragment uit de rekening van de diaconie van de hervormde gemeente in Zeist, 1789

7 Kerkelijke armenzorg

…Voorts zijn van van deeze overgebleevene zom in de arme Kist geleid f 200 Guldens…

Gegevens over kerkelijke armenzorg zijn een belangrijke bron geworden voor de geschiedenis van de sociale verhoudingen. Zij bieden niet alleen informatie over de houding der kerken tegenover armen en het armoedevraagstuk, maar ook over huisvesting, ziekten en ziekenzorg, onderwijs en publieke moraal. Gegevens over aantallen bedeelden en hun geografische verspreiding, landelijk en lokaal, kunnen worden ontleend aan de bedelingsregisters. De uitgavenposten in de jaarrekeningen vertellen ons waaruit de bedeling was samengesteld (voedsel, brandstof, kleding, geld) en welke veranderingen daarin zijn gekomen. Epidemieën en hun dodelijke gevolgen worden hier zichtbaar in combinatie met gegevens uit andere lokale archieven. Even interessant zijn de antwoorden op vragen als: speelde de armenzorg een rol in de concurrentiestrijd tussen de verschillende kerken, en: hoe verliep de samenwerking tussen de kerkelijke en de publieke armenzorg?

Middeleeuwen
Al door het vroege christendom werd leniging van de armoede gezien als een daad van christelijke naastenliefde, zoals dat in Mattheus 25:40 stond geschreven: 'Wat gij voor een van mijn geringste broeders hebt gedaan, dat hebt gij voor mij gedaan'. De diakenen zamelden de offergaven in en verdeelden die onder de behoeftigen. Vanaf de 13de eeuw ontstond een vorm van armenzorg binnen de parochies, onder beheer van de parochianen zelf, de zogenoemde Tafels van de H. Geest, met een eigen vermogen, de H. Geestgoederen. Ook bij de middeleeuwse broederschappen was het gebruik om eens per jaar een uitdeling te houden onder de armen. Deze uitdelingen waren niet bedoeld om de armoede – een door God gegeven instelling – uit te bannen, maar om individuele nood te lenigen.

Vanaf de 14de eeuw werd de armenzorg steeds meer een zaak van leken en ging de overheid toezicht uitoefenen. Leken stichtten fundaties waaruit uitdelingen werden bekostigd en richtten

gasthuizen op. Aanvankelijk konden hier allerlei groepen behoeftigen terecht, maar langzamerhand ontstond er specialisatie: weduwen en wezen, minvermogende passanten , zieken, studenten, oude lieden e.d. Deze ontwikkelingen vonden vooral plaats in de steden.

Genoten bedelaars eeuwenlang nog een zeker respect, in de 15de en 16de eeuw begon dit te veranderen. Ten gevolge van hun stijgende aantal vreesde de overheid sociale onrust en verstoring van de openbare orde. Men begon onderscheid te maken tussen 'ware' en 'luie' armen. Armenzorg was bedoeld voor de eerste groep, terwijl de overheid de tweede groep als onmaatschappelijk brandmerkte en met harde maatregelen bedreigde.

Op het platteland was veel minder sprake van overheidsbemoeienis, daar was de armenzorg te kleinschalig voor. Er zijn ook maar enkele archieven van de H. Geest op het platteland bewaard gebleven, bijvoorbeeld in Lopik (vindplaats: SA Lopikerwaard). Ook zijn de archieven van de armenpotten van de vier Utrechtse stadsparochies bewaard gebleven evenals het rijke archief van de H. Geest- of Pothbroeders in Amersfoort (in de wandeling veelal Armen de Poth genoemd) vanaf 1342 (vindplaats: GA Amersfoort).

Na de Reformatie

Na de Reformatie werden de goederen van de H. Geesttafels meestal door de plaatselijke overheid overgenomen en toegewezen aan de burgerlijke armenzorg. Waar ze zelfstandig bleven, kwamen ze onder controle van het stadsbestuur of het gerecht of van de plaatselijke heer. Overigens nam het Utrechtse stadsbestuur een tamelijke passieve houding aan. De armenpotten van de vier parochiekerken bleven bestaan om samen met de in 1578 opgerichte gereformeerde diaconie de zorg voor alle gezindten te verzorgen. Pas in 1628 werd de Stadsaalmoezenierskamer opgericht. In de loop van de 17de eeuw begon een proces van verzuiling van de armenzorg, waarbij ook de officieel niet-toegelaten kerkgenootschappen hun eigen diaconieën of aalmoezenierskamers oprichtten, uitsluitend bedoeld voor de eigen geloofsgenoten. Door deze instellingen werden ook weeshuizen, armenscholen en tehuizen voor oude lieden opgericht, uitsluitend bedoeld voor de eigen kring. Door schenkingen en legaten werd een eigen vermogen gesticht, waaruit deze instellingen werden gefinancierd en de uitkeringen aan huiszittende armen werden gedaan.

De bezittingen van de kerkelijke instellingen voor armenzorg die na de Reformatie in het leven waren geroepen, vielen na de Bataafse Omwenteling van 1795 buiten de confiscatie der kerkelijke goederen en bleven onder beheer der kerkgenootschappen.

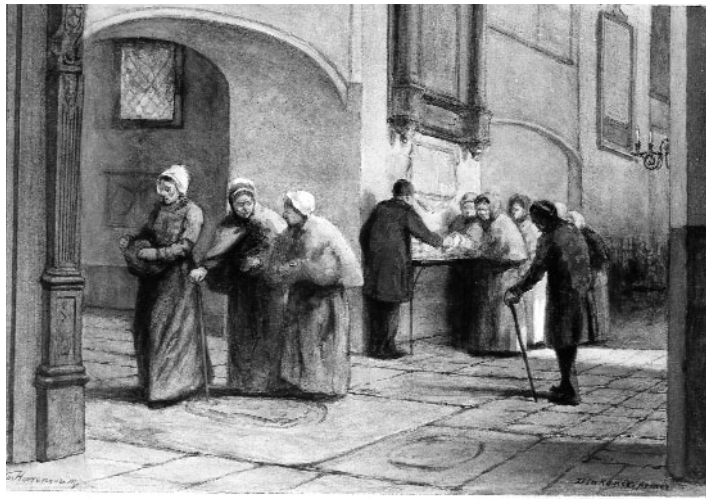

Uitdeling van brood aan de armen van de diaconie in de Buurkerk in Utrecht, ca 1880. Aquarel door J. Hoevenaar Wz.

Met de Armenwet van 1854 werd het zwaartepunt van de armenzorg gelegd bij de kerken en andere particuliere organisaties, op de burgerlijke armbesturen kon alleen bij 'volstrekte onvermijdelijkheid' een beroep worden gedaan. Bij de katholieken speelden naast de parochiale armbesturen de in 1846 in Nederland geïntroduceerde St Vincentius-vereniging een grote rol in de armenzorg. Deze internationale lekenorganisatie stond niet onder direct kerkelijk gezag, hoewel de afdelingen de parochiegrenzen volgden. Hun archieven maken dan ook geen onderdeel uit van de parochiearchieven, maar zijn vaak wel bewaard gebleven, zoals bijvoorbeeld in Maarssen en Utrecht. Ook waren vele hervormde en andere protestantse instellingen voor armenzorg actief, die los stonden van de kerkelijke organisatie.

De kerkelijke armenzorg, zoals die in de steden Utrecht en Amersfoort was georganiseerd, was natuurlijk van een geheel andere orde dan die in de dorpen. Van het diaconale archief der hervormde gemeente te Utrecht en de archieven van de hervormde diaconiescholen bestaan gedetailleerde inventarissen met een uitgebreide toelichting, evenals van de katholieke aalmoezenierskamer, die zich in 1746 opsplitste in een roomskatholieke en een oud-katholieke kamer. De archieven van de diaconieën op het platteland zijn meestal beschreven in de inventarissen van de plaatselijke kerkelijke archieven. Daarnaast kunt u in bepaalde gevallen terecht bij de archieven van de hogere kerkelijke organen. Zo bevinden zich in de archieven van de classes begrotingen en rekeningen van de diaconieën uit de 19de en de 20ste eeuw.

De schrale bedeling, de moraliserende benadering van het pauperisme door de kerken en de kritiek van socialistische zijde dat liefdadigheid de status quo slechts bevestigde, leidden er toe dat in 1912 een nieuwe Armenwet van kracht werd, waarin naast de kerkelijke bedeling aan de burgerlijke overheid weer een belangrijke rol werd toegedacht. Deze rol werd steeds nadrukkelijker en in de naoorlogse jaren werd door een uitgebreide sociale wetgeving de zorg voor de minder bedeelden geheel en al een staatsaangelegenheid. Daarmee leek de rol van de kerkelijke armenzorg uitgespeeld. De fondsen bleven echter intact en worden nu gebruikt voor specifieke hulpverlening aan groepen (bijvoorbeeld verslaafden en gehandicapten) en individuen voor wie de mazen van het sociale vangnet te groot zijn. Bovendien kan de kerk weer een rol spelen daar waar de overheid terugtreedt.

———

Literatuur

J.H. Adriani. Heeft vele werken op zijn naam staan over de geschiedenis van de diaconale armenzorg in de stad Utrecht.

E.P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw* (Utrecht 1977)

E.P. de Booy, *Kweekhoven der wijsheid. Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (Utrecht 1980). Behandelt ook het (armen)onderwijs dat vanwege de diaconie werd gegeven.

P.A.C. Douwes, 'Het werk van diakenen als terrein van historisch onderzoek', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800,* 30 (1989) 29-47. Over beschikbaarheid en gebruik van diaconale archieven.

H. Gras, *Diaconie-archieven als bron. Een gids voor historisch onderzoek, samengesteld op basis van archivalia en inventarissen van Hervormde gemeenten in Drenthe* (Assen 1988). Op de situatie in Drenthe geschreven, maar ook voor andere gewesten toepasbaar.

L. F. van Loo, *'Den arme gegeven.' Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Meppel 1981)

———

St Augustinuskerk aan de Oudegracht in Utrecht, ca 1900

8 Beredeneerd bronnenoverzicht

…Het doel der vereeniging is aan de kinderen te toonen de heerlijkheid van Jezus Christus…

In het algemeen is het raadzaam te beginnen met literatuuronderzoek, vervolgens de gedrukte bronnen ter hand te nemen en pas daarna de archieven in te duiken. Dat voorkomt onnodig tijdverlies en brengt u soms op een spoor dat u anders over het hoofd had gezien.

8.1 Algemene literatuur.

A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* (13 dln; Gorinchem 1839-1851; herdruk Zaltbommel 1976-1980). Bevat onder andere gegevens betreffende de staat en de geschiedenis van de lokale gemeenten/parochies.

Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht (AAU), 1875-1958. Betreft de geschiedenis van de rooms- katholieke kerk vóór en na de Reformatie. Onmisbaar zijn de twee delen registers (L en LXXV).

A.A. Beekman e.a., *Geschiedkundige atlas van Nederland* ('s-Gravenhage 1913-1932). Voor dit onderwerp zijn van belang de delen: *De kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart, De nieuwe bisdommen in de Noordelijke Nederlanden 1559-1561, De gereformeerde kerk onder de republiek omstreeks het midden der 18e eeuw, De roomsch-katholieke kerk in het koninkrijk der Nederlanden in 1853*

H. ten Boom e.a., red., *Utrechters entre-deux: stad en sticht in de eeuw van de Reformatie 1520-1620* (Delft 1992)

C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (3 dln.; Utrecht 1997)

C.N. Impeta, *Kaart van kerkelijk Nederland* (Kampen 1964)

Jaarboeken van de verschillende kerkgenootschappen, zoals de *Pius-almanak* (r.k.). Bevatten onder andere overzichten van de kerkelijke gemeenten en de kerkelijke functionarissen.

H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de reformatie tot heden* (Assen

1992). Geeft tabellen en kaartjes met de aanhang van de verschillende kerkgenootschappen op het niveau van provincie en regio.

D. Nauta e.a., *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (Amsterdam 1978)

Provinciale almanakken. Bevatten onder andere overzichten van de kerkelijke gemeenten en de kerkelijke functionarissen.

H. Visscher en L.A. van Langeraad, *Het protestantsche vaderland ...* , vervolgd door: J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden* ('s-Gravenhage 1907-1949). Verschenen de letters A – Lin.

Hieronder volgen enkele voorbeelden van studies op het terrein van de lokale kerkgeschiedenis in de provincie Utrecht:

C. Dekker, *Odijk van parochie tot parochie* (Hilversum 1964)

K. Emmens, *De Sint-Joriskerk te Amersfoort. Van hofkapel tot kapittelkerk* (Amersfoort 1998)

A. van Gent, *De Sint Anna Broederschap van Woudenberg. Geschiedenis van een middeleeuwse zielbroederschap* (Barneveld 1987)

J. Haisma, *De Geschiedenis van de oudste Evangelisch-Lutherse gemeente in Nederland (Woerden)* (Woerden 1999)

P.M. Heijmink Liesert, *De kerk in het midden: de parochie Houten 1798-1998* (Houten 1998)

B.J. Kaplan, *Calvinists and libertines: confession and community in Utrecht 1578-1620* (Oxford 1995)

R. van der Laarse, *Bevoogding en Bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930* ('s-Gravenhage 1989). Behandelt de wisselwerking tussen politieke en religieuze opvattingen.

Th.J. Leene, *Een kerk onderweg: geschiedenis van de Gereformeerde Kerk van Nieuw-Loosdrecht* (Alphen a/d Rijn 1982)

F.A. van Lieburg, *De nadere reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius: sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta* (Rotterdam 1989)

J.S. Pollman, *Another road to God. The religious development of Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Oxford 1999)

Een nuttige bibliografie is: M.G. Spiertz e.a., *Gids voor de studie van de reformatie en katholieke herleving in Nederland 1520-1650.* Dl 1 (Den Haag 1982). Zo vindt u hierin een overzicht van de gedrukte visitatieverslagen. Verder kunt u andere dan de hierboven genoemde werken achterhalen via de landelijke en de hieronder genoemde provinciale bibliografieën:

Bibliografie van de geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1963 (Utrecht 1967). Met afzonderlijk persoonsnamenregister door G. Loeb en N.C. Renaud-Staalenburg. De bibliografie zelf is ingedeeld naar de alfabetische volgorde van de namen van de auteurs.

Bibliografie van Utrecht, 1964-1983. Provisorische uitgave (Utrecht 1989). Geen persoonsnamenregister. De bibliografie zelf is geografisch ingedeeld.

H. Konink en B.M. Luijdjens, *Bibliografie van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de geschiedenis van Utrecht … 1984-1991* (Deventer 1992). Geen persoonsnamenregister. De bibliografie zelf is thematisch ingedeeld.

SABINE, het Stichts Algemeen Bibliografisch Netwerk, bevat inmiddels de titels van boeken en tijdschriftartikelen over de provincie Utrecht vanaf 1992 volledig en daarvoor gedeeltelijk. Er zijn verschillende zoekmogelijkheden, onder andere op persoonsnamen die in de titel voorkomen. Sabine is te raadplegen in de meeste bibliotheken in de provincie Utrecht en op Internet (www.library.uu.nl/sabine).

In de bibliotheek van Het Utrechts Archief zijn via het geautomatiseerde catalogussysteem VUBIS vrijwel alle titels van boeken en tijdschriftartikelen betreffende de stad Utrecht en vele betreffende de rest van de provincie te vinden. Ook hier kan gezocht worden op onder andere persoonsnamen die in de titel voorkomen. Ook andere archiefdiensten in de provincie hebben een eigen bibliotheek. Vaak zult u verwijzingen tegenkomen naar:

Jaarboek Oud-Utrecht, 1924. Met afzonderlijke persoonsnamenregisters 1924-1953, 1954-1983.

Maandblad, sinds 1994 *Tijdschrift Oud-Utrecht*, 1926. Met afzonderlijke persoonsnamenregisters over 1926-1962.

Verder bevinden zich zich in vele kerkelijke archieven zeldzame boekwerken, overdrukken van artikelen, brochures e.d. over het betreffende kerkgenootschap. In de betreffende inventaris worden ze beschreven in het hoofdstuk documentatie. Tenslotte bestaan er verschillende landelijke bibliotheken en/of documentatiecentra op kerkelijk terrein. De belangrijkste zijn:

Bibliotheek Museum Catharijneconvent te Utrecht: collectie religieuze traktaten

Katholiek Documentatiecentrum te Nijmegen

Universiteitsbibliotheek Utrecht: collectie Thomaasse betreffende katholiek Nederland; bibliotheek van de Nederlandse hervormde kerk; de Centrale Oud-Katholieke Bibliotheek

Vrije Universiteit Amsterdam: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden)

Universiteitsbibliotheek Leiden: bibliothèque wallonne (Waalse kerk)

Universiteitsbibliotheek Amsterdam: bibliotheek van de verenigde doopsgezinde gemeente te Amsterdam; bibliotheek van de remonstrantse gemeente te Amsterdam : Bibliotheca Rosenthaliana (joodse bibliotheek)

Archief- en documentatiecentrum van de gereformeerde kerken in Nederland vrijgemaakt te Kampen

Archief- en Documentatiecentrum van de christelijk-gereformeerde kerken in Nederland te Veenendaal

Orde van vrijmetselaren te Den Haag

8.2 Archieven

Algemeen
Hoewel sommige archieven door brand, oorlog, moedwillige vernietiging, slordigheid of verwaarlozing verloren zijn gegaan, treft u gelukkig nog genoeg materiaal aan: uiteraard in de archieven van de kerken zelf, maar soms ook in huis-, heerlijkheids- en familiearchieven, en verrassend veel in overheidsarchieven. Sommige kerkelijke archieven, waaronder die van lokale gemeenten/parochies worden beheerd door de kerken en haar instellingen, in veel gevallen zijn ze door de kerken in bewaring gegeven aan archiefdiensten van rijk of gemeente. Meer informatie dan hier genoemd kan worden vindt u in de (inleidingen tot de) inventaris van het betreffende archief.

Een belangrijk hulpmiddel voor lokaal kerkhistorisch onderzoek biedt H.J. Kollen, *Gids voor de studie van Reformatie, Contra-reformatie en katholieke herleving in Utrecht 1500-1700.* Gidsen voor kerkhistorisch onderzoek, dl. 6 (Utrecht 1992). Hierin worden thematisch de archivalische bronnen opgesomd die zich bevinden in het voormalige Rijksarchief in Utrecht (nu Het Utrechts Archief). Veel van die bronnen hebben betrekking op gemeenten/parochies. De archiefstukken, behorend tot tal van kerkelijke en niet-kerkelijke archieven, worden hier per classis en vervolgens per kerkelijke gemeente/parochie in alfabetische volgorde vermeld.

Verder kan worden gezocht op persoons- en plaatsnamen in de generale index, de samengevoegde indexen op de beschrijvingen in de gedrukte inventarissen uitgegeven door het voormalige Rijksarchief in de provincie Utrecht. Met name stukken die zich op onverwachte plaatsen bevinden – bijvoorbeeld in huis-, heerlijkheids- en familiearchieven – kunnen zo snel worden opgespoord.

Even onmisbaar is: J.G.J. van Booma, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven in Nederland* ('s-Gravenhage 1994). Bevat overzichten van de inwendige geschiedenis en de organisatie van de verschillende kerkgenootschappen, geeft bijzonderheden over de verschillende archieven van centraal tot lokaal en behandelt verschillende typen kerkelijke archiefbescheiden zoals jaarrekeningen en kerkenraadshandelingen. Een index op onder meer plaatsnamen leidt u ook naar vele Utrechtse gemeenten/parochies.

Sommige archivalia zijn gedrukt. Deze uitgaven zijn vermeld bij de verschillende hoofdstukken. De meeste zijn voorzien van een register op persoonsnamen en plaatsnamen

Archieven van lokale gemeenten/parochies
Informatie over de plaatselijke kerkelijke gemeenten/parochies vindt u natuurlijk in de eerste plaats in de archieven van deze gemeenten/parochies zelf. Deze zijn meestal bewaard gebleven, soms berusten ze nog ter plaatse, soms zijn ze in bewaring gegeven aan Het Utrechts Archief of aan een gemeente- of streekarchief/archivariaat. De eerste categorie is alleen raadpleegbaar met toestemming van de kerkbesturen. Voor de tweede geldt in het algemeen dat alleen voor stukken jonger dan 50 jaar deze toestemming vereist is. Indien er binnen de gemeente/parochie meerdere organen (bijvoorbeeld kerkenraad, diakenen en kerkvoogdij) bestaan, dan vormen deze doorgaans eigen archieven en dat komt ook in de inhoudsopgave van de inventarissen tot uiting. Oorspronkelijk hebben ook de doop-, trouw- en begraafregisters tot deze archieven behoord. Bij de invoering van de Burgerlijke Stand in 1811 zijn deze registers door de overheid geconfisqueerd om als bewijsstukken (retroacta) te kunnen dienen. De DTB-registers van de kerkelijke gemeenten en parochies in de provincie Utrecht berusten in Het Utrechts Archief. Afschriften zijn aanwezig in de gemeente- en streekarchieven/archivariaten.

Let u in de parochiearchieven op het *Liber Memorialis,* voor zover dit niet is zoekgeraakt of opgeruimd. In dit sinds 1867 door de bisschoppen voorgeschreven register werden de gedenkwaardige gebeurtenissen in de parochie geboekstaafd, maar ook de geschiedenis, namen en data van pastoors en kapelaans, financiële gegevens en cijfers over de toediening der sacramenten genoteerd. Tegenwoordig is de noodzaak hiervan achterhaald. Nadere informatie geeft: P.J. Margry, *Registrum Memorialis Parochiae, het parochiememoriaal.* Broncommentaren XI ('s-Gravenhage 1990).

Soms zijn archieven overgeleverd van de kerkmeesters van voor 1580, zoals die van de Utrechtse parochiekerken. In deze archieven vindt u ook informatie over middeleeuwse memories en vicarieën, omdat de hiertoe bestemde goederen na 1580 door het Utrechtse stadsbestuur aan de kerkmeesters werden afgestaan. Ook de archieven van de middeleeuwse potmeesters (armmeesters) van deze parochies zijn bewaard gebleven. Daarnaast bevatten vele hervormde kerkarchieven stukken uit de periode van vóór de Reformatie, meestal betreffende het goederenbeheer en het kerkgebouw.

Archieven van eigenaren en collatoren van kerken
Sommige instellingen waren eigenaar of collator van een gemeente/parochie, al dan niet in hun hoedanigheid van gerechtsheren. Hieronder worden de belangrijkste opgesomd. Tenzij anders aangegeven berusten deze archieven in Het Utrechts Archief.

Kapittel van de Dom, 12de-19de eeuw. Bevat onder andere in de hoofdstukken F IV en I stukken betreffende de kerken van Blauwkapel, Bunnik, Doorn, 't Goy, Houten, Kamerik, Leusden, Maartensdijk (zoals bestek voor de herbouw van de afgebrande toren van Maartensdijk uit 1693/1694), Neder- en Overlangbroek, Odijk, Oostveen (zoals een lijst met de opbrengst van de collecte voor de Waldenzen, met opgave van de rooms-katholieke contribuanten uit 1687), Schalkwijk, Voordorp en Werkhoven. De stukken hebben voornamelijk betrekking op de aanstelling van predikanten en kerkmeesters en het onderhoud van het kerkgebouw. Het register op de inventaris is afzonderlijk verschenen.

Een belangrijke nadere toegang op dit archief is: H.L.Ph. Leeuwenberg, *Indices op de rekeningen van de officiaal van de aartsdiaken van de Dom (betreffende de dekenaten Gooiland en Betuwe). 1405-1609* (Utrecht 1995). Voor een deel van zijn ambtshandelingen was men aan de officiaal leges verschuldigd. Het leeuwendeel daarvan kwam uit de benoemingen in geestelijke ambten.

Kapittel van St Pieter, 12de-19de eeuw. Naast de inventaris is van belang: S. Muller Fzn, *Regesten van het kapittel van St Pieter, 1040-1528* ('s-Gravenhage 1891). Bevat onder andere stukken betreffende de kerken van Abcoude en Amerongen.

Kapittel van Oudmunster, 12de-19de eeuw. Bevat onder andere stukken betreffende de kerken van Jutphaas, Linschoten, Vleuten (zoals een overeenkomst tussen de pastoor van Vleuten en die van De Haar over de diensten in de kapel van De Meern en de verhouding tot de parochiekerk uit 1440), 't Waal en Woerden. Daarnaast komen verspreid stukken voor als akten van collatie, institutie e.d. van vicarieën in de Buurkerk, de Jacobikerk en de St Maartenskapel in Utrecht uit 1585-1588.

Kapittel van St Marie, 12de-19de eeuw. Bevat onder andere stukken betreffende de kerken van Lopik, Lopiker- en Jaarsvelderkapel , Kamerik en Zegveld, onder meer over het beheer van de armengoederen in laatstgenoemde plaats. Daarnaast komen verspreid stukken voor zoals een dagvaarding door de officiaal ter zake van een clandestien huwelijk in Zegveld uit 1549.

Kapittel van St Jan, 11de-19de eeuw. Bevat onder andere stukken betreffende de kerken van Mijdrecht, Thamen en Wilnis.

Daarnaast bevatten de archieven van de kapittels natuurlijk de stukken betreffende de eigen kerk. Dit geldt ook voor de periode 1580-1811, maar dan alleen betreffende het goederenbeheer en de verhuur en het onderhoud van het kerkgebouw. Ook in de archieven van de kapittels van St Joris te Amersfoort (vindplaats: GA Amersfoort), St Jan Evangelist te Montfoort en St Jan Baptist te Wijk bij Duurstede vindt men deze stukken.

Balije van Utrecht der johannieterorde, 13de-19de eeuw. Bevat onder andere stukken betreffende de Utrechtse Catharijnekerk en de kerk van Harmelen.

Balije van Utrecht der Duitse orde (vindplaats: Duitse orde te Utrecht). Bevat onder andere stukken betreffende de kerken van Maarssen en Rhenen.

Familie-, huis- en heerlijkheidsarchieven , zoals het huis- en heerlijkheidsarchief Kronenburg te Loenen. Hierin vindt u het complete kerkmeestersarchief tot de 19de eeuw. De heren van Kronenburg waren niet alleen patroon van de kerk te Loenen, maar ook collator van de vicarieën in de kerk van Loenen en de kapel in Loenersloot. Vanaf 1580 waren zij verplicht 1/3 van de opbrengsten uit de vicariegoederen af te staan aan de kerk. Het overige mochten zij *ad pios usus* aanwenden. Een bijzonder geval is Veenendaal. Daar werden de twee kerkmeesters benoemd door de zeven veenraden, die op hun beurt weer werden benoemd door de veengenoten (archief veenraadschap; vindplaats: gemeente Veenendaal).

Archieven van andere kerkelijke organen en instellingen.
Daarnaast is veel informatie over plaatselijke kerkelijke gemeenten en parochies aanwezig in de archieven van andere (hogere) kerkelijke organen en instellingen. Naast de hieronder genoemde archivalia die in de betreffende inventaris zijn opgenomen in de hoofdafdeling stukken betreffende bijzondere aangelegenheden, moet u ook rekening houden met de in de hoofdafdeling stukken van algemene aard opgenomen series als notulen en correspondentie. Soms zijn deze series ontsloten met agenda's of indexen. Ook de inventarissen zelf bevatten dikwijls registers op plaatsnamen. Tenzij anders aangegeven berusten deze archieven in Het Utrechts Archief.

- Rooms-katholieke kerk
N.B. Zie voor de periode vóór 1723 ook onder *oud-katholieke kerk.*
Bisschoppen van Utrecht, 11de-16de eeuw. Naast de inventaris is van belang: S. Muller Fzn. e.a., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht, 720-1922* (4 dln.; Utrecht 1917-1922). Bevat onder andere visitatieverslagen uit 1566-1569 en stukken betreffende het onderhoud van priesters uit 1549-1568.

In 1955 overleed kardinaal De Jong. De begrafenisstoet vertrok van de Lange Nieuwstraat naar het kerkhof, 13 sept. 1955

Apostolisch vicarissen en hun secretarissen, 16de-18de eeuw. Bevat stukken over het toezicht op de staties en de geestelijken. De stukken van de laatste apostolisch vicaris Johannes van Bijlevelt (1717-1727) zijn te vinden in het archief van de r.k. bisdom Haarlem (vindplaats: RA Noord-Holland).

In het archief van de provincie der jezuïeten bevinden zich *litterae annuae,* de jaarverslagen van de provinciaal uit de 17de-18de eeuw (vindplaats: Algemeen Rijksarchief, Brussel).

Aartspriester van Utrecht, 18de-19de eeuw. Bevat onder andere correspondentie met parochiegeestelijken en kerkbesturen (geordend per parochie), goedereninventarissen, jaarrekeningen en begrotingen van de parochies, visitatieverslagen, verzoeken om dispensaties, verleende dispensaties, aantallen parochianen, lijsten van staties en hun geestelijken, stukken betreffende de grenzen tussen de staties, de oprichting van een kapel en schenkingen.

(Vice-)superior van de Hollandse zending, 19de eeuw. Bevat onder andere stukken betreffende het toezicht op de aartspriesterschappen, met visitatieverslagen en lijsten van pastoors en kapelaans.

Aartsbisdom Utrecht, 19de-20ste eeuw. Bevat onder andere huwelijksdispensaties, correspondentie met de parochies (gerangschikt per parochie), begrotingen en jaarrekeningen van de parochies.

Kleinseminarie in Culemborg, vanaf 1935 in Apeldoorn en het grootseminarie in Rijsenburg, 19de-20ste eeuw. Bevat onder andere stukken betreffende de vorderingen en het gedrag van de leerlingen en klassefoto's.

Kloosterorden van de augustijnen, karmelieten, dominicanen, franciscanen en jezuïeten. De archieven van de franciscanen berusten in Het Utrechts Archief; de overige archieven zijn aanwezig bij de verschillende provincialaten. Bevatten onder andere stukken betreffende parochies die worden bediend door leden van deze orden. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de St Augustinus-parochie in Utrecht, waaraan een augustijner convict is verbonden.

Tenslotte zijn van belang de volgende verzamelingen archivalia en documentatie.

Collectie Rijsenburg (verzameling archivalia en documentalia betreffende het aartsbisdom Utrecht), 12de-20ste eeuw. De stukken zijn ingedeeld per provincie en vervolgens per parochie. Bevat onder andere: statistieken statie 't Zand in Amersfoort uit 1750, stukken betreffende de aanschaf van kerkklokken in Benschop uit 1897-1898, rekeningen van het armbestuur van Eemnes uit 1801-1824, inventarissen van kerksieraden en roerende goederen in Hoogland uit 1699, rekeningen van de kerkmeesters van Montfoort uit ca 1550 en een bibliotheekcatalogus van pastoor Gerardus van Nooy van Oudenrijn uit 1800. Daarnaast zijn in deze collectie een tweetal documentaire verzamelingen opgenomen, waaronder die van J.H. Hofman, ingedeeld per provincie.

Archivalia verzameld door apostolisch vicarissen van de Hollandse Zending en katholiek gebleven kanunniken van de geseculariseerde kapittels, gedeponeerd bij het vicariaat van Utrecht, 14de-17de eeuw. Bevat onder andere stukken betreffende parochiekerken, voornamelijk middeleeuwse stukken over de aanstelling van priesters en de instelling van kapellanieën.

- Oud-katholieke kerk

Aartsbisschoppen van Utrecht (en van de bisschoppen van Deventer) van de oud-katholieke kerk van Nederland, 18de-19de eeuw. Per aartsbisschop en per secretaris is een rubriek parochies opgenomen Voor de latere periode zijn de stukken geordend per parochie. Zo vinden we hier stukken betreffende de karthuizers op de kastelen Den Ham (bij Vleuten) en Vronesteyn (bij Jutphaas), later op kasteel Schonauwen (bij Houten) uit 1725-1731, en visitatieverslagen.

Metropolitaan kapittel (vicariaat van Utrecht), 17de-19de eeuw. Bevat stukken van de assessoren, meestal pastoors en aartspriesters vóór en na het Utrechtse schisma. Zo treft u hier stukken aan van de opgeheven parochies van de Muurhuizen te Amersfoort uit 1819-1866, en Polsbroek uit 1680-1859.

Op de oorspronkelijke inventaris van het archief van de Oud-bisschoppelijke Clerezij (OBC), die ook archieven en verzamelingen van de rooms-katholieke kerk vóór het Utrechtse schisma bevat, bestaat een zeer uitgebreide chronologische regestenlijst. Hierop is later een register op persoons- en plaatsnamen en op zaaknamen vervaardigd.
Een van de belangrijkste bronnen – vooral met betrekking tot geestelijken en andere personen – aanwezig in het OBC is het Manuale Rovenii, 1614-1651. Dit is nader ontsloten in: J. Bruggeman (†) en H.L.Ph. Leeuwenberg, *Index op het Manuale Rovenii, het*

Protocollum van Godfried van Moock en andere bronnen uit het archief van de OBC (Utrecht 2000).

- Nederlandse hervormde kerk
Oud-Synodaal archief, 16de-19de eeuw. Bevat onder andere correspondentie met enkele gemeenten in de provincie Utrecht, zoals klachten uit Woerden over het optreden van de lutheranen.

Provinciale synode, vanaf 1816 provinciaal kerkbestuur, vanaf 1951 provinciale kerkvergadering, 16de-20ste eeuw. Bevat onder andere stukken betreffende geschillen tussen kerkenraden en predikanten in hoger beroep, toezicht op en visitatie van de gemeenten en de behandeling van klachten over belijdenis en levenswandel van predikanten, ouderlingen en diakenen (ca 1950-1970). Daarnaast zijn er ook bijzondere dossiers zoals stukken betreffende de verstoring van de zondagsrust door het houden van markt in Veenendaal uit de 17de eeuw.

Op de acta is een register aanwezig: Christiaan de Kruyff, *Synodaal-handboekje of hoofdzaakelyke inhoud der synodalia van de synodus van Utrecht van 1619-1801* (Utrecht 1803). De acta van de provinciale synodes van 1606-1620 zijn gepubliceerd in J. Reitsma en S.D. van Veen, eds., *Acta der provinciale en particuliere synode, dl. 6: Friesland-Utrecht* (Groningen 1897).

De Engelse kerk in Utrecht viel onder dezelfde classis en synode als de Nederduits-gereformeerde gemeenten in die stad. Dit gold niet voor de Waalse gemeenten in Amersfoort, Montfoort, Utrecht en Zeist. Tot 1816 hadden de Waalse gemeenten in de Republiek een eigen synode, die na 1816 tot een classis werd omgevormd.

Provinciaal college van toezicht in Utrecht c.q. provinciale kerkvoogdijcommissie/tevens kerkvoogdijkamer van het college van toezicht en provinciale diaconale commissie/tevens diaconale kamer van het college van toezicht, 19de-20ste eeuw. Bevat begrotingen, rekeningen en goedereninventarissen van de gemeenten, en vanaf 1951 dossiers per gemeente betreffende respectievelijk de kerkvoogdij- en de diaconiegoederen. Naast deze series zijn er ook afzonderlijke dossiers aanwezig, zoals over een conflict over de kerkengoederen in Leersum in de jaren ’30.

Classes Utrecht, Amersfoort en Rhenen-Wijk (sinds 1816 Wijk, sinds 1951 Doorn), 17de-20ste eeuw. Bevat onder andere de acta (de notulen van het classicaal bestuur en de classicale vergadering, nader toegankelijk via een repertorium), correspondentie (deels geordend per gemeente), formulierboeken met ondertekeningen door predikanten, proponenten, ouderlingen, diakenen, kosters en schoolmeesters, visitatieverslagen, stukken betreffende geschillen over patronaatsrechten, de beroeping, examinatie, bevestiging en het ontslag van predikanten en leggers van predikantstraktementen en diaconiegoederen uit de 19de-20ste eeuw. Daarnaast kunt u allerlei andere soms onverwachte stukken tegenkomen, zoals een verslag van een dispuut tussen Johannes van Aalst, rooms-katholiek priester op het huis te Vleuten, en de predikant van Kockengen, gevoerd op het zandpad tussen Joostendam en Kockengen uit 1658. Een deel van de acta van Woerden is uitgegeven in : M. Kok e.a., eds., *Classicale Acta… classis Woerden 1617-1620.* RGP, kl.serie, 88 (Den Haag 1996).

Een andere bron vormen de archieven van landelijke verenigingen die de belangen van een bepaalde richting binnen de Nederlandse hervormde kerk willen bevorderen, zoals die van de Vereeniging van vrienden der waarheid, 19de-20ste eeuw, de Confessionele Vereniging, 19de-20ste eeuw, de Vereniging van vrijzinnig hervormden, 20ste eeuw, en de Gereformeerde Bond, 20ste eeuw.

- Overige protestantse kerkgenootschappen
Voor de plaatselijke gemeenten van de kleinere protestantse kerkgenootschappen kan verwezen worden naar wat over de Nederlandse hervormde kerk is vermeld. Ook hier zijn de archieven van de hogere kerkelijke organen van belang.

Lutherse kerk
Synodale archieven van de evangelisch-lutherse kerk, 19de-20ste eeuw (vindplaats: GA Amsterdam). Bevat onder andere stukken betreffende de bemoeienis met gemeenten in de provincie Utrecht. Dit geldt ook voor het archief van de lutherse gemeente Amsterdam, die tot 1819 de leiding gaf aan de lutherse gemeenschap in Nederland.

Doopsgezinde gemeenten
Doopsgezinde broederschap, 19de-20ste eeuw (vindplaats: GA Amsterdam). Bevat onder andere stukken betreffende de gemeenten Utrecht en Veenendaal.

Remonstrantse kerk
Remonstrantse broederschap, 17de-20ste eeuw. Bevat in de rubriek gemeenten en kringen overzichten van de gemeenten en hun organisatie, jaarverslagen, jaarrekeningen en begrotingen, dossiers betreffende afzonderlijke gemeenten, stukken

betreffende predikanten en bijzondere dossiers, zoals stukken betreffende het onderhoud van de remonstrantse kerk in Woerden, 1778-1779.

Afgescheiden gemeenten/Gereformeerde kerken
Particuliere synode van Utrecht en classes van de gereformeerde kerken, 19de-20ste eeuw. Bevatten respectievelijk stukken betreffende grensregelingen tussen gemeenten, bezwaarschriften inzake opzicht en tucht, en visitatieverslagen, stukken betreffende de beroeping van predikanten, kerkelijke examens en tuchtzaken. Op de acta van de generale synode bestaat een register over de periode 1892-1946.

Christelijk-gereformeerde kerken
Christelijk-gereformeerde kerken in Nederland, 19de-20ste eeuw.

Vrijgemaakt-gereformeerde kerken
Archieven en collecties vrijmaking 1944.

Baptisten
Unie van baptistengemeenten, 19de-20ste eeuw. Bevat onder andere enkele dossiers betreffende de gemeente Utrecht.

Vrije evangelische gemeenten
Comité van de bond van vrije evangelische gemeenten en van de bondsgemeenten in Nederland, 19de-20ste eeuw. Bevat onder andere dossiers betreffende de Utrechtse afdelingen Zeist, Amersfoort en Utrecht.

Evangelische broedergemeente
De meest bijzondere kerkelijke gemeente in de provincie Utrecht is wel die van de evangelische broedergemeente in Zeist. De archieven van deze gemeente zijn bijzonder rijk, ook over het geestelijke leven, en bestaan uit die van de koren (groepen leden waarin de gemeente naar burgerlijke staat en sexe was ingedeeld), de voorstander en het Aufseher Collegium, en van de predikant en de oudstenraad, 18de-20ste eeuw. Ook zijn er collecties prenten en kaarten, en muziek. Tot 1948 was het Duits de officiële gemeentetaal en zijn de meeste archiefstukken in die taal opgemaakt.

Joodse kerkgenootschappen
Permanente commissie tot de algemene zaken van het Nederlands-Israelietisch Kerkgenootschap, 19de-20ste eeuw (vindplaats: GA Amsterdam). Bevat onder andere stukken betreffende de bemoeienis met gemeenten in de provincie Utrecht.

Synagogale ressorten Amersfoort en Utrecht, 19de-20ste eeuw. Bevat onder andere begrotingen van gemeenten in Maarssen, Mijdrecht, Utrecht, Veenendaal, Wijk bij Duurstede en IJsselstein.

- Andere geestelijke stromingen

Vrijmetselaren
Orde van Vrijmetselaren, 18de-20ste eeuw (vindplaats: Den Haag). Bevat onder meer de archieven van twee Utrechtse loges. Daarnaast zijn er verzamelingen boekwerken, handschriften, beeldmateriaal e.d. aanwezig.

Overheidsarchieven
Overheidsarchieven zijn om tweeërlei reden van belang. In de eerste plaats treft u in de overheidsarchieven – plaatselijk, gewestelijk en, na 1795, die van eenheidsstaat – de neerslag aan van hun directe bemoeienis met kerkelijke zaken. Zo controleerden zij de kerkmeesters, verantwoordelijk voor het onderhoud van het kerkgebouw. Na de Reformatie waakten zij over de bevoorrechte positie van de gereformeerde religie, maar stelden tevens commissarissen-politiek aan om de kerk in het oog te houden. Dezen moesten er op toezien dat door synoden, classicale vergaderingen en kerkenraden geen besluiten werden genomen die strijdig waren met het algemeen belang of onnodige onrust veroorzaakten Daarnaast bevinden zich in overheidsarchieven archivalia van religieuze oorsprong, namelijk archivalia van instellingen die na de Reformatie zijn opgeheven, zoals kloosters en broederschappen. De archieven van deze instellingen dienden de Staten van Utrecht bij het beheer van de geconfisqueerde goederen. Hiertoe werd een kantoor van de gebeneficieerde of geestelijke goederen in het leven geroepen onder een speciale rentmeester. Soms hadden de plaatselijke overheden (doorgaans de stadsbesturen) zich geestelijke goederen toegeëigend en vindt men de bijbehorende archivalia terug in de bestuursarchieven van de steden en de dorpen

Ministeries van de hervormde en de rooms-katholieke eredienst, 19de eeuw (vindplaats: ARA). Bevat een uitgebreide correspondentie die via de gebruikelijke nadere toegangen verfijnd is ontsloten. Tevens zijn er dossiers per plaats betreffende het recht van collatie door particulieren en stukken betreffende de vaststelling van het kerkelijk zegel.

Staten van Utrecht, 16de-18de eeuw. Bevat onder andere visitatieverslag van de kerken ten platten lande uit 1593 (uitgegeven

in de *BMHG,* VII (1884) 186-267, registers en rekeningen en goedereninventarissen van geseculariseerde instellingen. Zie voor uittreksels uit de resoluties van de Staten van Utrecht betreffende de zaken aangaande de Nederlandse hervormde kerk over 1619-1795: archief provinciale synode, 213.
Archieven van de verschillende departementale en arrondissementsbesturen uit de Bataafs-Franse tijd, 1795-1813. Bevatten in de rubriek kerkelijke zaken ook stukken betreffende gemeenten/parochies, waaronder enkele statistieke overzichten.

Provinciaal bestuur van Utrecht, 1813-1920. Hierin een rubriek kerkelijke zaken in het archief van de commissaris des konings. Daar komt u bijvoorbeeld een brief tegen over de sekte der Nieuwlichters te Polsbroek en omgeving, 1835. In de registers op de series notulen van GS en in de agenda's van de commissaris des konings zijn vele trefwoorden over kerkelijke zaken opgenomen.

Stadsbesturen en bestuursarchieven van de gerechten. Vindplaatsen: Het Utrechts Archief voor de gemeenten Utrecht en Zuilen, de gemeente- en streekarchieven/archivariaten voor de gemeenten in hun ressort, en de gemeentesecretarieën voor de archieven van de gemeenten zonder archiefdienst. Bevatten stukken betreffende kerkelijke gemeenten/parochies in de rubriek kerkelijke zaken en soms de rubriek beheer van kerkelijke goederen. In enkele gevallen (bijvoorbeeld Ter Aa en Eemnes) zijn deze stukken terecht gekomen in de gerechtelijke archieven van de gerechten. De oudste kerkrekeningen van de Oude kerk van Woerden berusten in het archief van het stadsbestuur als afhorende instantie. Dit geldt ook voor Montfoort, Rhenen, Veenendaal (archief veenraadschap) en IJsselstein.

8.3 Beeldmateriaal en museale voorwerpen

Prenten, tekeningen en foto's van kerkgebouwen, kerkelijke functionarissen en bijzondere kerkelijke vieringen bevinden zich in de collecties beeldmateriaal van Het Utrechts Archief en de gemeente- en streekarchieven/archivariaten. Topografisch materiaal is voorhanden in de topografisch-historische atlas van Het Utrechts Archief en de topografische verzamelingen van de andere archieven in de provincie. Daarnaast beheren de meeste in hoofdstuk 8.1 genoemde gespecialiseerde bibiotheken en documentatiecentra ook collecties beeldmateriaal. Portretten van kerkelijke functionarissen zijn aanwezig bij het Iconografisch Bureau en het Museum Catharijneconvent. Dit museum beschikt ook over een grote collectie religieuze prentjes. Voor bid- en devotieprentjes kunt u terecht in het Centraal Bureau voor Genealogie.

Vele lokale parochies en gemeenten voeren een zegel. Zie hiervoor o.a.: J.H. de Vey Mestdagh, 'De zegels van de Nederlandse protestantse kerken', in: *Verzegeld verleden. Zegels: bronnen voor de geschiedenis* (Groningen 1984) 33-126.

Er zijn nog andere nuttige instellingen voor de lokale kerkhistorische onderzoeker. De SKKN (Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland) registreert en documenteert alle voorwerpen van kunsthistorische waarde (inclusief muurschilderingen) in plaatselijke gemeenten van alle christelijke gezindten en beheert hiervan tevens vele afbeeldingen. Het aantal geregistreerde objecten bedraagt momenteel ca 110.000 (waarvan ca 70.000 in een database) met 100.000 foto's. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg beheert onder meer bouwtekeningen en foto's van kerkgebouwen. We eindigen muzikaal: de Gregoriusvereniging beheert een grote collectie kerkmuziek.

Adressen

Archiefdiensten

Voor adressen van archiefdiensten van kerkelijke instellingen zie *Almanak van het Nederlands archiefwezen,* ter inzage bij de meeste archiefdiensten.

Algemeen Rijksarchief
Telefoon (070) 331 54 00
Internet: www.archief.nl/rad/ara
Bezoekadres: Prins Willem-Alexanderhof 20, Den Haag

Gemeentelijke archiefdienst Amersfoort
Gemeenten Amersfoort, Baarn, Bunschoten, Leusden, Renswoude en Woudenberg en waterschap Vallei en Eem
Telefoon (033) 469 50 17
Internet: www.amersfoort.nl
Bezoekadres: Stadhuisplein 5, Amersfoort

Gemeentearchief Bunschoten
Telefoon (033) 299 14 11
Bezoekadres: Stadsspui 1, Bunschoten

Streekarchief voor het Gooi en de Vechtstreek
O.a. gemeente Loosdrecht
Telefoon (035) 629 26 46
Bezoekadres: Oude Enghweg 23, Hilversum

Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied – Utrechtse Heuvelrug
Gemeenten Amerongen, Bunnik, Doorn, Driebergen-Rijsenburg, Houten, Leersum, Maarn, Rhenen en Wijk bij Duurstede
Telefoon (0343) 59 55 95 / 59 55 16
Bezoekadres: Karel de Grotestraat 30, Wijk bij Duurstede
Voor de overige bezoekadressen en openingstijden kunt u het beste eerst hier informeren.

Samenwerking archiefzorg Lopikerwaard
Gemeenten Lopik, Oudewater en IJsselstein
Telefoon (0348) 55 99 55
Bezoekadres Lopik: Raadhuisplein 1, Lopik
Voor de overige bezoekadressen en openingstijden kunt u het beste eerst hier informeren.

Gemeentearchief Nieuwegein
Telefoon (030) 607 13 12
Bezoekadres: Raadstede 1, Nieuwegein

Streekarchief Rijnstreek
Gemeenten Bodegraven, Montfoort, Reeuwijk en Woerden en het hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden
Telefoon (0348) 42 88 46
Internet: www.woerden.nl
Bezoekadres: De Bleek 2, Woerden

Gemeentearchief Soest
Telefoon (035) 609 35 18
Bezoekadres: Raadhuisplein 1, Soest

Het Utrechts Archief
Gemeentearchief Utrecht en Rijksarchief in de provincie Utrecht
Telefoon (030) 286 66 11
Internet: www.hetutrechtsarchief.nl
Bezoekadres: Alexander Numankade 199-201, Utrecht

Streekarchivariaat Vecht en Venen
Gemeenten Abcoude, Breukelen, Loenen, Maarssen, Maartensdijk en De Ronde Venen
Telefoon (0297) 29 16 16 / 29 16 55
Bezoekadres Abcoude/De Ronde Venen: Croonstadtlaan 11, Mijdrecht
Voor de overige bezoekadressen en openingstijden kunt u het beste eerst hier informeren.

Gemeente Veenendaal
Telefoon (0318) 53 89 11
Bezoekadres: Raadhuisplein 1, Veenendaal

Gemeentearchief Zeist
Telefoon (030) 698 72 28
Bezoekadres: Het Rond 1, Zeist

Ridderlijke Duitse Orde, balije van Utrecht
Telefoon (030) 232 22 12
Bezoekadres: Springweg 25, Utrecht

Overige adressen

Museum Catharijneconvent
Telefoon (030) 231 38 35
Bezoekadres: Lange Nieuwstraat 38, Utrecht

Centraal Bureau voor Genealogie
Telefoon (070) 315 05 00
Bezoekadres: Prins Willem-Alexanderhof 22, Den Haag

Gregoriusvereniging
Telefoon (030) 233 10 10
Bezoekadres: Plompetorengracht 1-3, Utrecht

Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland
Telefoon (030) 234 07 42
Bezoekadres: Mariahoek 16, Utrecht

Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Telefoon (030) 698 32 11
Bezoekadres: Broederplein 41, Zeist

Stichting Stichtse Geschiedenis
Telefoon (030) 234 38 80
Bezoekadres: Warmoesstraat 2, Utrecht
Internet: www.erfgoed-utrecht.nl

Register

aalmoezenierskamer, 49; 50
aartsbisdom, 56
aartsdiaken, 14
aartspriester, 17; 26; 56
acta, 30
afgescheidenen, 23; 58
apostolisch vicaris, 16; 54
armengoederen, 44
baptisten, 23; 58
bedelorden, 14
benedictijnen, 14
beneficium, 44
bevindelijkheid, 39
bevolkingsregister, 38
bisschop, 54
broederschap, 37; 39
bronnenkritiek, 11
censura morum, zie tucht
censuur, zie tucht
christelijk-gereformeerden, 23; 52; 58
cisterciënzers, 14
classis, 29; 30; 31; 57
commissaris-politiek, 58
consistorialen, 18
consistorie, 30
contraremonstranten, 18
departement van eredienst, 19; 58
diaconie, 49
diaken, 32
Doleantie, 23
doopsgezinden, 21; 52; 57
DTB-registers, 38; 53
Engels-gereformeerde kerk, 20; 57
evangelische broedergemeente, 21; 58
excommunicatie, 32
fabriekmeester, 26; 44
Formulieren van Enigheid, 19; 29
gebeneficieerde goederen, 32; 58
geestelijke goederen, zie gebeneficieerde goederen
geestelijke ridderorden, 14; 54
graf, 38
H. Geestgoederen, 44; 48
H. Geestmeester, 32
Hernhutters, zie evangelische broedergemeente
Hollandse Zending, 16
jansenisme, 16; 28
joden, 21; 35; 52; 58
jongelingsvereniging, 42
kanunnik, 14
kapelaan, 25; 37
kapittel, 14; 16; 54
kerkenraad, 30
kerkfabriek, 26; 44
kerkgebouw, 45; 59
kerkmeester, 26; 29; 44
kerkzilver, 46; 47
kerktoren, 46
kerkvoogd, 32; 46
klooster, 14; 56
klop, 26
koster, 26; 32
kosterijgoederen, 44
kunstvoorwerpen, 46; 47
landdeken, 14
liber memorialis, 53
lidmatenregister, 38
lutheranen, 21; 57
mennonieten, 21
mortificatie, 44
notabele, 32; 46
nuntius, 16
oerparochie, 24
officiaal, 14
oral history, 11
oud-bisschoppelijke cleresie, 16
ouderling, 32
oud-katholieken, 17; 28; 52; 56
paleografie, 11
paschant, 38
pastoor, 25
pastoriegoederen, 44
patrocinium, 24
patronaatsrecht, 24; 32
pelgrimage, 38
piëtisme, 39
predikant, 30
processie, 41
proost, 14
proponent, 32
provinciaal college van toezicht, 32; 46; 57
provinciaal kerkbestuur, 29, 57
provincialaat, 56
provinciale kerkvergadering, 29; 57
provinciale synode, 29; 57
recognitiegeld, 16
remonstranten, 18; 21; 33; 52; 57
retroacta, 38; 53
schisma, 16
seminarie, 26; 56
St Vincentius-vereniging, 50
stadszending, 41
statie, 16; 27
temporaliteit, 13
tucht, 29, 32, 38
verzuiling, 8; 42
vicariegoederen, 44
vicaris, 25; 37
vicecureit, 25
vice-superior, 56
visitatoren-provinciaal, 29
volkstelling, 38
vrije evangelische gemeente, 58
vrijgemaakt gereformeerden, 23; 52
vrijmetselaren, 52; 58
vrijzinnigen, 23
Waalse kerk, 20; 52; 57
waterstaatskerk, 17
zegel, 59
zending, 34; 41

Verantwoording van de illustraties

Tenzij anders vermeld zijn de illustraties afkomstig uit Het Utrechts Archief.

Omslag
Collectie beeldmateriaal, TA 873-1
Collectie Van de Poll-Stichting Zeist

Pagina 6, Collectie beeldmateriaal, TA 1075
Pagina 9, Collectie beeldmateriaal, TA 2019
Pagina 10, Collectie beeldmateriaal, TA Buurkerkhof c. 1880 c.
Pagina 12, Collectie Van de Poll-Stichting Zeist
Pagina 13, Collectie beeldmateriaal, TA 1082
Pagina 15, Archief Franciscanen Nederland, kloosters en huizen, inv.nr. 2463
Pagina 17, Familiearchief van Rijckevorsel, 1070
Pagina 19, Collectie beeldmateriaal, IA Duifhuis, H. (1)
Pagina 20, Collectie beeldmateriaal, HA V 54.7.31, (foto 't Sticht)
Pagina 21, Collectie beeldmateriaal, TA 376
Pagina 22, Museum Catharijneconvent, *Tekst en uitleg* (Utrecht 1979)
Pagina 25, Archief Domkapittel, 2464-12
Pagina 26, Collectie beeldmateriaal, TA 939
Pagina 28, Familiearchief Van Rijckevorsel, 1070
Pagina 29, Archief classis Amersfoort, 163
Pagina 33, Collectie beeldmateriaal, TA Jc 4.14.1
Pagina 34, Collectie Van de Poll-Stichting Zeist
Pagina 35, Collectie beeldmateriaal, TA Kf 11.8, foto 't Sticht
Pagina 36, Archief Staten van Utrecht, 604-1
Pagina 39, Gemeentearchief Zeist, archief hervormde kerk, A 20
Pagina 40, Archief predikant en oudstenraad van de evangelische broedergemeente, 1246
Pagina 41 (boven), Archief aartspriesters van de Hollandse zending, 1399
Pagina 41 (onder), Museum Catharijneconvent, Utrecht
Pagina 42, Archief NH gemeente Neerlangbroek, 141
Pagina 42, Archief Nederlandse christen-studenten vereniging, 1794
Pagina 43, Foto gemeentearchief Zeist
Pagina 45, Gemeentearchief Zeist, archief hervormde kerk, B 12
Pagina 46, Archief aartsbisdom Utrecht, 1220
Pagina 47, Collectie Van de Poll-Stichting Zeist
Pagina 48, Gemeentearchief Zeist, archief hervormde gemeente, E 16
Pagina 49, Collectie beeldmateriaal, TA Ja 4.10
Pagina 51, Collectie beeldmateriaal, 1224
Pagina 55, Collectie beeldmateriaal, HA V 55, 9.13.6

Reeds verschenen in de reeks Trajecten door Utrecht:
- Deel 1: **Huizen vol historie.** Gids voor huizenonderzoek in de provincie Utrecht
- Deel 2: **Van aver tot aver.** Gids voor genealogisch onderzoek in de provincie Utrecht

Nederland is de laatste decennia in zo'n snel tempo gesecula-riseerd, dat we zouden vergeten welke belangrijke rol de kerk in onze samenleving heeft gespeeld en voor een deel van de mensen nog speelt. De verminderde rol van de kerk betekent niet dat het geloven een kleinere rol heeft gekregen, het heeft slechts andere vormen aangenomen. Vanaf de Opstand voelden de Nederlanders zich een uitverkoren volk Gods en doordesemde de kerk de hele maatschappij. Zonder daarmee rekening te houden kunnen we het verleden niet begrijpen.
In deze gids geven we aan, hoe u onderzoek kunt doen naar de kerk in de provincie Utrecht op lokaal en regionaal niveau. Niet alleen behandelen we bronnen die iets zeggen over de kerkelijke organisatie, haar bezittingen en haar bedienaren, maar ook gaan we in op het kerkvolk zelf en zijn religieuze beleving. De Utrechtse archieven zijn heel rijk aan bronnen op religieus terrein en kerkhistorisch onderzoek leert ons veel over hoe de mensen de wereld ervoeren en welke verwachtingen zij van het leven hadden.

ISBN 90-76366-03-9
ISSN 1388-3062

Stichting Stichtse Geschiedenis

HET UTRECHTS Archief